

Kulturhistorisk vård- och underhållsplan

Södra Vings

församlings kyrkogårdar

Ulricehamns pastorat
Västra Götalandsregionen
Förvaltningen för kulturutveckling
Kulturmiljö

Kulturhistorisk vård- och underhållsplan

Södra Vings församlings kyrkogårdar

Ulricehamns pastorat
Västra Götalandsregionen
Förvaltningen för kulturutveckling
Kulturmiljö

VGR dnr KU 2021–00651

Län Västra Götaland

Kommun Ulricehamn

Stift Skara

Uppdragsgivare Svenska kyrkan
Ulricehamns pastorat
ästra Kyrkogatan 3B
523 30 Ulricehamn

Projektansvarig och författare Karin Lundberg och Daniel Hedin

Västra Götalandsregionen

Förvaltningen för kulturutveckling

Kulturmiljö

Grafisk form, layout och teknisk redigering Gabriella Kalmar

Upprättad år 2023

Omslagsbild Foton: Daniel Hedin 2022. Medurs från övre vänstra hörnet: Härna kyrka, Fänneslunda kyrka,
Varnum kyrka, Fänneslunda ruinkyrka, Södra Vings kyrka samt Trogareds kapell.

Förvaltningen för kulturutveckling

Vänerparken 13

462 35 Vänersborg

tel. 010-441 42 00

<https://www.vgregion.se/f/kulturutveckling/>

Förord

Denna vård- och underhållsplan för Södra Vings församlings kyrkogårdar har utförts av Förvaltningen för kulturutvecklingen under 2022–2023 på uppdrag av Ulricehamns pastorat.

Rapporten innehåller rekommendationer för begravningsplatsens bevarande, vård och utveckling. Den är tänkt att användas av församlingen som ett underlag inför underhålls- och förändringsarbeten, samt av länsstyrelsen vid handläggning av tillståndsärenden och remisser.

Vi vill tacka för ett trevligt samarbete och önska lycka till i det långsiktiga förvaltningsuppdraget. Södra Vings församlings kyrkogårdar är ett värdefullt kulturarv. Genom att underhålla den väl blir den en välvårdad gåva att överlämna till framtida generationer.

Skövde, juli 2023

Daniel Hedin

Innehåll

Inledning	10
Bakgrund	10
Syfte	10
Vård- och underhållsplanens aktualitet	10
Metod och bedömning	10
Kyrkogården – ett levande kulturarv	11
Lagstiftning	11
Kulturmiljölagen (1988:950)	11
Vårdplikt enligt KML	11
Tillståndsplikt enligt KML	12
Ingripande för att åstadkomma rättelse	12
Plan- och bygglag (2010:900)	12
Begravningslagen (1990:1144)	12
Begravningslagen och kulturmiljölagen gäller parallellt	12
Finansiering av vård och underhåll	13
Begravningsavgiften	13
Kyrkoantikvarisk ersättning, KAE	13
Historisk och geografisk kontext	14
Fänneslunda och Grovare socknar	14
Fänneslunda ruinkyrka och kyrkomiljö	16
Fänneslunda ruinkyrkogård ur ett historiskt perspektiv	17
Grovare ruinkyrka och kyrkomiljö	19
Grovare ruinkyrkogård ur ett historiskt perspektiv	19
Fänneslunda-Grovare kyrka och kyrkomiljö	21
Fänneslunda-Grovare kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	22
Härna socken	26
Härna kyrka och kyrkomiljö	26
Härna kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	27
Södra Vings socken	31
Södra Vings kyrka och kyrkomiljö	31
Södra Vings kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	32
Trogareds kapell och kapellmiljö	36
Varnums socken	38
Varnums kyrka och kyrkomiljö	38
Varnums kyrkogård ur ett historiskt perspektiv	39
Kulturhistorisk värdering och bevarandeförslag	44
Kulturhistoriskt värdefulla strukturer	44
Fänneslunda-Grovare: kyrkogården som helhet	44
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	44
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	45
Fänneslunda-Grovare: byggnader	45
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	45
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	45
Fänneslunda-Grovare: gravanordningar	46
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	46

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	46
Fänneslunda-Grovare: kvarter	47
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	47
Område gravanordningar med 100-numrering	47
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	47
Område gravanordningar med 200-numrering	47
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	47
Område gravanordningar med 300–400-numrering	47
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	47
Område gravanordningar med 500-numrering	50
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	50
Område gravanordningar med 600-numrering	50
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	50
Område gravanordningar med 700-numrering	50
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	50
Fänneslunda ruinkyrkogård: kyrkogården som helhet	50
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	50
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	51
Fänneslunda ruinkyrkogård: byggnader	51
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	51
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	52
Fänneslunda ruinkyrkogård: gravanordningar	52
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	52
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	52
Grovare ruinkyrkogård: kyrkogården som helhet	54
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	54
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	54
Härna kyrka: kyrkogården som helhet	54
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	54
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	55
Härna kyrka: byggnader	55
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	55
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	56
Härna kyrka: gravanordningar	56
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	56
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	57
Härna kyrka: kvarter	57
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	57
Kvarter Norr	60
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	60
Kvarter Syd	60
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	60
Kvarter Norr nedre	60
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	60
Kvarter Väst nedre	61
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	61

Södra Vings kyrka: kyrkogården som helhet	61
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	61
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	62
Södra Vings kyrka: byggnader	62
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	63
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	63
Södra Vings kyrka: gravanordningar	63
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	63
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	64
Södra Vings kyrka: kvarter	65
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	65
Kvarter Gamla kyrkogården	66
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	66
Kvarter Mittenkyrkogården	67
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	67
Kvarter Nya kyrkogården	67
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	67
Trogareds kapell: kapellmiljön som helhet	68
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	68
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	69
Trogareds kapell: byggnader	69
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	69
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	69
Varnums kyrka: kyrkogården som helhet	70
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	70
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	70
Varnums kyrka: byggnader	71
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	71
Varnums kyrka: gravanordningar	71
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	71
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	71
Varnums kyrka: kvarter	72
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden	72
Kyrkogården i sin helhet som ett kvarter	76
Beskrivning och kulturhistorisk karaktär	76
Kulturhistoriskt värdefulla objekt	76
Läsanvisningar för gravkartor och tabeller	76
Enskilda objekt, men del av en helhet	76
Om gravkartorna	76
Om kulturhistorisk värdering av gravanordningar	76
Om åtgärdsförslagen i tabellerna	78
Gravkartor med gravanordningar	79
Fänneslunda-Grovare kyrkogård	80
Fänneslunda kyrkogård	82
Härna kyrkogård	83
Södra Vings kyrkogård	84
Varnums kyrkogård	88

Framtida förvaltning	90
Behov	90
Återanvändning av gravanordningar	90
Källor	91
Tryckta källor	91
Litteratur	91
Offentligt tryck	91
Rättsfall	91
Arkivkällor	91
Källor från Internet	91
Muntliga källor	92
Bilagor	93

Inledning

Bakgrund

Svenska kyrkan ansvarar för en betydande del av landets byggda kulturarv. Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda kulturmiljön vilket slås fast i kulturmiljölagen (1988:950). Enligt Riksantikvarieämbetets föreskrifter om kyrkliga kulturminnen ska vård- och underhållsplaner upprättas för begravningsplatser som anlagts före utgången av år 1939, eller som blivit utpekade genom särskilt beslut från länsstyrelsen.

Ulricehamns pastorat har beställt vård- och underhållsplanen och Kurt Eriksson, kyrkogårdschef, har varit kontaktperson i arbetet. Västra Götalandsregionen har tagit fram planen och arbetet har utförts av Daniel Hedin, bebyggelsesantikvarie, med Karin Lundberg som samordnare.

Syfte

Syftet med denna vård- och underhållsplan är att redovisa vilka kulturhistoriska värden som Södra Vings församlings kyrkogårdar besitter samt vilka åtgärder som krävs för att det kulturhistoriska värdet inte ska minska och karaktären inte förvanskas, i enlighet med fjärde kapitlet i kulturmiljölagen. Såväl sedvanligt underhåll som särskilda punktinsatser ingår i planen.

Vård- och underhållsplanen ger församlingen verktyg för att förvalta begravningsplatsen utifrån de krav som ställs i kulturmiljölagen. Planen fungerar även som underlag vid tillståndsprövning hos länsstyrelsen, då kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före utgången av 1939 lyder under tillståndsplikt (Kulturmiljölagen (1988:950) 4 kap, 3–4§§, 13–14§§).

Planen är även ett underlag mer specifikt för vård och underhåll av kulturhistoriskt värdefulla gravanordningar, där begravningsavgiften används för att täcka dessa kostnader. Vård- och underhållsplanen innehåller en lista över kyrkogårdens mest värdefulla vårdar och hjälper församlingen att se var de största åtgärdsbehoven finns, vilket skapar förutsättningar för långsiktighet och helhetssyn i förvaltningen.

En vård- och underhållsplan som antagits av förvaltaren är dessutom ett krav för att få kyrkoantikvarisk ersättning för åtgärder på en kyrkotomt eller begravningsplats.

Vård- och underhållsplanens aktualitet

Vård- och underhållsplaner för kyrkogårdar och begravningsplatser skyddade enligt kulturmiljölagen skall förnyas minst vart tionde år för att godtas som underlag för ansökan om bidrag. Planen bör antas av kyrkoråd eller ansvarigt organ i pastoratet.

Arbetet har omfattat avstämning med tidigare inventeringar av Södra Vings och Hällstads församlingars kyrkogårdar; Kulturhistorisk inventering av kyrkogårdar i Södra Vings pastorat, Ritwa Herjulfsson och Tommy U. Andersson, Ask & Embla HB, 2003–2005, samt revidering av dessa genom Bevarande gravar med värde särskilt kulturellt värde och några övriga synpunkter, Anders Wickman, protokollfört 2012 och 2013.

Vård- och underhållsplanen ska vara aktuell. Förslagsvis kan pastoratets revisor kontrollera att planen hålls aktuell vid den årliga verksamhetsrevisionen. Planen bör revideras fortlöpande då förändringar sker. Utförda arbeten, noteringar, rättelser, kommentarer med mera förs in i planen. Det är lämpligt att en speciellt utsedd person inom pastoratet/samfälligheten har ansvar för planens handläggning och förnyelse.

Metod och bedömning

Arbetet har omfattat inventering i fält med genomgång av kyrkogårdens kulturhistoriskt värdefulla element såsom gravanordningar, gångar, murar och andra omgärningar, grindar, trappor, konstnärlig utsmyckning av begravningsplatsen samt i vissa fall även armaturer och bänkar. En enklare översyn av kyrkogårdens byggnader och det gröna kulturarvet har gjorts, men utförliga rekommendationer gällande vård och underhåll för dessa bör upprättas separat och ingår inte i detta dokument.

Inventeringen av gravanordningarna har varit selektiv där de med högst kulturhistoriska värden dokumenterats i text och bild i en tabell och markerats på en gravkarta. Hur gravanordningarna bedömts och valts ut beskrivs mer utförligt under Kulturhistoriskt värdefulla objekt.

Kyrkogårdens kulturhistoriska värden redovisas enligt följande:

Samlade värderingar av kyrkogården, kvarter, strukturer och sammanhang, med riktlinjer för hur de kulturhistoriska värdena ska bibehållas redovisas under Kulturhistorisk värdering och bevarandeförslag.

De mest värdefulla gravanordningarna redovisas med

motivering, skadeläge och åtgärdsförslag i tabeller (som också markerats ut på en gravkarta)

Inventeringen har kompletterats med arkiv- och litteraturstudier, samtal med kyrkogårdspersonal och andra med kunskap om kyrkogården och sammanställts i denna rapport.

Samtliga fotografier är tagna av Daniel Hedin, där ingen annan anges.

Kyrkogården – ett levande kulturarv

Kyrkogårdarna utgör levande kulturmiljöer som ständigt förändras. Gravar byts ut under tidens gång och nya gravskick införs. Kyrkogårdarna utvidgas och nya fält och ny växtlighet tillkommer. Det är av stor vikt att de förändringarna som företas går varsamt till så att kyrkogårdens och församlingens historia sparas åt eftervärlden.

Kyrkan med dess omgivande kyrkogård står för kontinuitet när allt annat förändras runt omkring och har ofta en framträdande plats i landskapet. Kyrkan och kyrkogården var tidigare socknens centrum både i andligt och världsligt hänseende.

Samtliga av kyrkogårdens gravanordningar kan tillskrivas någon form av värde – de som redovisas i den här rapporten är ett urval. De ingår i den mångfald av gravvårdar som finns inom kyrkogården och representerar bygdens historia, stilideal och sociala struktur. Tillsammans med kyrkogårdens övriga element ingår de i en värdefull helhetsmiljö. Det är viktigt att varje gravanordning betraktas i sitt sammanhang vid eventuella åtgärder.

Gravanordningarnas uttryck och placering bidrar till gravkvarterens karaktär, gravkvarter som i sin tur utgör kyrkogårdens helhet. Ett kvarter kan karaktäriseras av tillkomst, gravvårdarnas ålder, utformning, begravningskick med mera.

Enskilda åtgärder, som borttagande av enskilda gravanordningar eller ett eftersatt underhåll kan riskera att fragmentera helhetsupplevelsen av kyrkogården. Även små förändringar som upprepas under en längre tid kan ge kumulativa effekter som på sikt riskera att påverka det samlade kulturhistoriska värdet.

Lagstiftning Kulturmiljölagen (1988:950)

Kulturmiljölagen (KML) syftar till att försäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mång-

fald av kulturmiljöer. Den som planerar och utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas (1 kap. 1§).

Förvaltaren av ett kyrkligt kulturminne har ett mer preciserat ansvar enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel, bland annat gällande vård och underhåll att hålla förteckning och förvara inventarier väl samt att söka tillstånd för väsentliga ändringar och vissa typer av åtgärder.

Riksantikvarieämbetet är den myndighet som har vägledningsansvar för kulturmiljölagen. Under år 2022 arbetar myndigheten med en ny vägledning för kyrkliga kulturminnen: Föreskrift, Allmänna råd och vägledning till 4 kap. Kulturmiljölagen (KML). Den ska bland annat innehålla ett tydliggörande av begreppet fast anordning, tydliggörande av vissa relationer mellan begravningslagens paragrafer och kulturmiljölagen, ett tydliggörande av begreppet väsentlig ändring på en begravningsplats, samt vård- och underhållsplanens innehåll och syfte.

I bilaga 6 går det att läsa om kulturmiljölagen och dess tillämpning gällande förvaltandet av kyrkotomter och begravningsplatser, utifrån Riksantikvarieämbetets nuvarande vägledning. Lagtexterna kompletteras av ett antal aktuella rättsfall som på senare år hjälpt till att förtydliga hur kulturmiljölagen och begravningslagen kan tolkas i förhållande till varandra.

Generellt gäller att länsstyrelsen alltid ska kontaktas inför ändringar på kyrkogården som kan påverka de kulturhistoriska värdena. Detta gäller även vid förfrågan om borttagande av enskilda gravanordningar. Länsstyrelsen avgör vid ansökan om det är en tillståndspliktig åtgärd eller inte.

Vårdplikt enligt KML

I kulturmiljölagens fjärde kapitlet finns bestämmelser om kyrkliga kulturminnen. Där slås det fast att kyrkobyggnader, kyrkotomter samt begravningsplatser skall vårdas och underhållas så att deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvanskas (4 kap. 2§, 11§). Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också vegetation, fasta anordningar som murar och portaler och sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader (4 kap. 12§).

Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl (4 kap. 6§).

Tillståndsplikt enligt KML

I kulturmiljölagen står det att kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före utgången av år 1939 samt dess byggnader, fasta anordningar och vegetation inte på något väsentligt sätt får ändras utan tillstånd av länsstyrelsen. För befintliga byggnader och fasta anordningar på en begravningsplats gäller att de inte heller får rivas utan tillstånd (4 kap. 3§, 13§). Det krävs alltid tillstånd för utvidgning av kyrkotomten eller begravningsplatsen samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler, andra fasta anordningar och vegetation samt för ändring av medveten gestaltning av vegetationen (4 kap. 3§).

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäliga med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen ska utföras och den dokumentation som behövs (4 kap. 3§, 13§).

Tillståndsplikten kan också beröra begravningsplatser som anlagts efter utgången av år 1939 som ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller har ett högt kulturhistoriskt värde, om länsstyrelsen beslutar det (4 kap. 14§).

För föremål som är upptagna i inventarieförteckningen krävs tillstånd från länsstyrelsen för att avyttra det, avföra det från inventarieförteckningen, reparera, ändra eller flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma (4 kap. 9§).

Sedvanliga underhållsarbeten eller brådskande reparationsåtgärder får utföras utan tillstånd. Sådana åtgärder skall utföras med material och metoder som är lämpliga med hänsyn till byggnadens eller anläggningens kulturhistoriska värde (4 kap. 5§).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

I 4 kap. 17§ kulturmiljölagen finns också en bestämmelse om ingripande från länsstyrelsen för att säkerställa efterlevnaden av föreskrifter och beslut. Länsstyrelsen har rätt att förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder. Ett föreläggande får förenas med vite. Länsstyrelsen har också rätt att hos Kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne.

Plan- och bygglag (2010:900)

Ärenden som faller utanför den statliga tillsynen genom kulturmiljölagen regleras via Plan- och bygglagen. Enligt 6 kap. i Plan- och byggförordning (2011:338) krävs bygglov för att uppföra byggnader inom begravningsplatsen eller göra tillbyggnader. Det krävs också bygglov för att anordna en ny begravningsplats eller i väsentlig grad ändra den befintliga.

Begravningslagen (1990:1144)

I begravningslagens sjunde kapitel finns vissa bestämmelser om begravningsplatsens gravanordningar.

En gravanordning får inte föras bort från en gravplats utan upplåtarens medgivande, oavsett vem som är gravrättsinnehavare (7 kap. 28§, 35§). Efter att gravrätten upphört och gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller gravrätten upplåtaren. Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, ska den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats. I paragrafen där detta regleras finns också en hänvisning till kulturmiljölagen för ytterligare föreskrifter om hänsyn till kulturmiljöarbetets intressen (7 kap. 37§).

Upplåtaren kan bestämma om en så kallad begränsad gravrätt som avser bestämmelser över gravanordningens utseende och beskaffenhet, samt gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Vid upplåtelse av en begränsad gravrätt ska upplåtaren ha ansvar för att gravplatsen hålls i ordnat och värdigt skick (7 kap. 8§).

Begravningslagen och kulturmiljölagen gäller parallellt

Det finns ingen myndighet som har vägledningsansvar för begravningslagen, medan Riksantikvarieämbetet vägleder om kulturmiljölagen.

Begravningslagen tar inte över kulturmiljölagen. Det som är tillåtet enligt begravningslagen kan vara förbjudet eller tillståndspliktigt enligt kulturmiljölagen. Att 7 kap. 20§ begravningslagen i vissa fall ger huvudmannen rätt att ta bort gravvård på återlämnad gravrätt innebär inte att denna möjlighet samtidigt finns enligt 4 kap. 13§ kulturmiljölagen.

Möjligheter att genomföra åtgärder utan medgivande av gravrättsinnehavare med åberopande av exempelvis arbetsmiljöskydd innebär inte per automatik att åtgärden kan genomföras enligt kulturmiljölagen.

Åtgärder som riskerar att minska eller förvanska kulturhistoriska värden är tillståndspliktiga enligt kulturmiljölagen. Borttagning av fast anordning är alltid tillståndspliktig.

Finansiering av vård och underhåll Begravningsavgiften

Begravningsavgiften ska, förutom att gå till den allmänna begravningsverksamheten, täcka skötsel, vård och underhåll av såväl begravningsplats som kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar. Kammarkollegiet fastställer den gemensamma begravningsavgiften som finansierar Svenska kyrkans begravningsverksamhet. Det är också Kammarkollegiet som har vägledningsansvar om Begravningsavgiften. De skriver följande om hur begravningsavgiften ska användas för gravanordningar som är återlämnade till upplåtaren:

Om det finns en kulturhistorisk inventering och värdering av de enskilda gravanordningarna och de kulturhistoriskt värdefulla är tydligt markerade på gravvårdskarta eller motsvarande (på plats), eller är uppförda i inventarieförteckningen (flyttade från sin plats och uppställda) så kan skötseln bekostas av begravningsavgiften. Kammarkollegiet vill förtydliga att det är den enskilda gravanordningen som ska bedömas om den är kulturhistoriskt värdefull. Samtliga gravanordningar bedöms alltså inte per automatik som kulturhistoriskt värdefulla.

Kyrkoantikvarisk ersättning, KAE

Enligt 4 kap. 16§ kulturmiljölagen har Svenska kyrkan rätt till viss ersättning av staten för kulturhistoriskt motiverade kostnader i samband med vård och underhåll av de kyrkliga kulturminnena. Detta kallas den kyrkoantikvariska ersättningen.

Huvudmännen för begravningsverksamheten har rätt att täcka kostnaderna för vård och underhåll av begravningsplatserna och deras kulturhistoriska värden med begravningsavgiften. I de fall kostnaderna kan täckas av begravningsavgiften ska inte kyrkoantikvarisk ersättning beviljas, såvida inte synnerliga skäl föreligger.

Vissa äldre gravvårdar kan enligt 19 § kulturmiljöförordningen (1988:1188) klassas som kyrkliga inventarier, vilket medger att åtgärder på dessa kan bekostas med kyrkoantikvarisk ersättning. Detta avser musealt uppställda eller monterade gravstenar eller löst placerade sådana i kyrkobyggnaden eller på begravningsplatsen, exempelvis gravhällar som ursprungligen haft sin placering inne i kyrkan men som nu har en sekundär placering.

För att en kyrkotomt eller begravningsplats ska kunna få kyrkoantikvarisk ersättning måste objektet omfattas av en vård- och underhållsplan. Objekt som kan vara berättigade till KAE är exempelvis omgärdningar (det vill säga kyrkogårdsmurar, staket och grindar), kulturhistoriskt värdefulla monument eller minnesstenar samt växtmaterial.

Historisk och geografisk kontext

För att skapa förståelse för det vi ser på kyrkogården idag behöver vi blicka utanför kyrkogårdsmuren och titta på trakterna som omger den. En socken är en äldre benämning på en landsorts församling och består av flera intilliggande byar och orter kring en sockenkyrka.

Information om socknen som har betydelse för kyrkogårdens utveckling redovisas kortfattat nedan för att ge en historisk och geografisk kontext.

Södra Vings församling omfattar Fänneslunda och Grovare socknar med Fänneslunda-Grovare kyrka och Fänneslunda och Grovare ruinkyrkor, Härna socken och kyrka, Södra Vings socken och kyrka, Trogareds kapell i Södra Vings socken samt Varnums socken och kyrka. Södra Vings församling ingår i Ulricehamns pastorat.

Fänneslunda och Grovare socknar

Fänneslunda-Grovare kyrka samt Fänneslunda och Grovare kyrkoruiner ligger ungefär 23 kilometer nordväst

om Ulricehamn. Fänneslunda-Grovare kyrka ligger i den norra delen av Fänneslunda socken. Fänneslunda socken består av odlingsbygd vid Fänneslundaån och är i övrigt en mossrik skogsbygd. Grovare socken ligger kring sjön Grosken i Lidans källområde. Socknen har odlingsbygd vid sjön och är i övrigt en moss- och skogsbygd.

Vid Fänneslunda har en hällkista från stenåldern hittats och från järnåldern finns flera gravar. Även en runsten har påträffats. Namnet Fänneslunda skrevs 1327 som Fämislundum som härrör från den gamla kyrkbyn. Efterledet innehåller lund och förledet kan innehålla ortsnamnet Fänäs av orden få och näs.

I Grovare finns gravfält från järnåldern. Namnet Grovare skrevs 1386 som Growarom och härrör från den äldre bebyggelsen kring kyrkan. Efterleden kan vara höglänt markområde, grusmark. Förleden kan vara ett äldre namn på sjön Grosken som innehåller ordet gro, växa, som syftar på översvämningar.

Bebyggelsen är till stor del jordbruksrelaterad med

Fänneslunda-Grovare, häradsekonomska kartan sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Ovan: Fänneslunda, häradsekonomska kartan sent 1800-tal. Nedan: Grovare, häradsekonomska kartan sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Fänneslunda ruinkyrka med närmiljö 2022. Källa: Lantmäteriet.

gårdar och småhus. Historisk har jordbruket varit den dominerande näringen i båda socknarna. Hemsömnad och sömnadsindustri förekom också liksom under 1800-talet papperstillverkning och kvarnverksamhet.

Fänneslunda säteri som är beläget intill Fänneslunda ruinkyrka grundades och innehades av Älvsborgs läns första landshövding Henrik von Vicken under 1600-talets senare del. Under koret i Fänneslunda ruinkyrka finns den von Vickenska familjegraven. Det var också von Vicken som skänkte Fänneslunda kyrka dess silver och altartavla.

Fänneslunda ruinkyrka och kyrkomiljö

Fänneslunda kyrkoruin står intill Fänneslunda säteri och dess gårdsbebyggelse med stor mangårdsbyggnad och ekonomibyggnader. Fänneslunda kyrka byggdes på 1000-talet som en romansk gråstenskyrka. Det kan ha stått en stavkyrka tidigare på platsen. När den nya kyrkan (Fänneslunda-Grovare kyrka) stod klar på 1870-talet, lämnades Fänneslunda kyrka att förfalla. Mellan åren

Fänneslunda kyrka 1891. Källa: Västergötlands museum.

1936–1937 konserverades ruinen under Riksantikvarieämbetets överinseende och fick det utseende det har idag.

Kyrkoruinen har en delvis bevarad konstruktion som saknar tak. Inuti ruinkyrkans kor finns en gravhäll över den von Vickenska familjegraven. Ruinen har bevarade väggar av gråsten med en byggnadskropp med rakslutet kor. På kyrkogården finns en klockstapel samt en stiglucka i söder.

Fänneslunda ruinkyrka tidigt 1900-tal. Källa: Riksantikvarieämbetet.

Fänneslunda omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

Till vänster och ovan: Fänneslunda kyrkoruinmiljö 2022.

Fänneslunda ruinkyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Kyrkoruinen och kyrkogården är medeltida. Liksom kyrkan lämnades kyrkogården att förfalla när Fänneslunda-

Grovare kyrka stod klar 1874. Intill ruinen finns en klockstapel uppförd 1962 med en stolpkonstruktion och spånklätt tak. Vid ingången till kyrkogården finns

en murad stiglucka med välvd öppning. Kyrkogården har idag ett ålderdomligt utseende med fritt växande gräs och ett fåtal, äldre vårdar.

Grovare ruinkyrka och kyrkomiljö

Grovare kyrkoruin ligger på en höjd i landskapet omgiven av jordbruksbebyggelse och småhus. Grovare kyrka uppfördes under 1100-talet. Kyrkan revs 1874 och en stor del av stenen från den gamla kyrkan användes till den nya kyrkan (Fänneslunda-Grovare kyrka) som ligger ungefär fyra kilometer från Grovare ruinkyrka. Inom stenramen som markerar placeringen av den rivna kyrkobyggnaden är marken gräsbevuxen.

Intill kyrkoruinen uppfördes ett församlingshus som stod färdigt 1924. Byggnaden uppfördes av byggmästare Emil Andersson. 1923 restes en minnessten som markerar minnet över kyrkan som stått på platsen. Stenen har inskriptionen Här stod Grovare gamla kyrka intill år 1874«.

Grovare ruinkyrka efter restaurering 1943 Källa: Lars Erik Bergström Riksantikvarieämbetet.

Grovare ruinkyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Kyrkoruinen och platsen är liksom den rivna kyrkan medeltida och är placerad högt i landskapet. Ruinkyrkogården har inga gravvårdar idag, endast stenlämningar som markerar den tidigare kyrkans placering.

Grovare ruinkyrka med närmiljö 2022.

Grovare ruinkyrka 1943 Källa: Riksantikvarieämbetet.

Grovare omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

Grovare ruinmiljö 2022.

Grovare ruinmiljö 2022.

Fänneslunda-Grovare kyrka och kyrkomiljö

Fänneslunda-Grovare kyrka står på en höjd norr om landsvägen omgiven av hagar och lövdungar. Kyrkan är placerad på den norra delen av kyrkogården mot den

omgivande lövskogen. Kyrkan uppfördes efter ritningar av arkitekt Johan Fredrik Åbom vid Kungl. Överintendentsämbetet. Åbom har bland annat även ritat biblioteket i Skara. År 1874 stod kyrkan klar med 626 sittplatser. Fänneslunda-Grovare kyrka är en tidstypisk eklektisk byggnad med inslag av 1800-talets nystilar som nyromansk stil; bland annat rundbågiga öppningar, nygotik; bland annat masverksliknande lunettspröjsning och nyklassicism; bland annat lisener och frontoner på tornets lanternin som har en hög spira.

Kyrkorummet präglas av stilen empir och har ett välvt blått tak. Koret har målningar från 1930-talet utförda av Boråskonstnären Johan Hedaeus som föreställer korsfästelse och himmelsfärd. Kyrkan har två medeltida dopfontar, en för Fänneslunda socken och en för Grovare socken och som tidigare fanns i de medeltida kyrkorna Fänneslunda kyrka och Grovare kyrka. Kyrkans orgel är signerad orgelbyggaren John Nikolaus Söderling och är i princip orörd sedan den byggdes. Den stod ursprungligen i Saleby kyrka men inköptes till Fänneslunda-Grovare på 1890-talet. Söderling var verksam i Göteborg under mitten av 1800-talet. 1963 höjdes bjälklaget i vapenhuset med en meter och fick ett utseende med trätak laserat i nötbrun kulör.

Fänneslunda-Grovare kyrka med närmiljö 2022. Källa: Lantmäteriet.

Fänneslunda-Grovare kyrka 1942. Källa: Vänersborgs museum.

Fänneslunda-Grovare omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

Fänneslunda-Grovare kyrka från söder 1980. Källa: Vänersborgs museum.

Fänneslunda-Grovare kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Kyrkogårdens tillkomst är samtida med kyrkan vilket är 1870-tal. Kyrkogården präglas av stenmursomgårdningen och en trädkrans. Kyrkogården omges av småhus- och gårdsbebyggelser samt hagar och lövdungar. Större träd vid sidan av vägen mellan kyrkogårdens entré i söder och kyrkobyggnaden, har förnygrats med nyplantering. Gångarna på kyrkogården breddades 1967. Under senare tid har en askgravlund anlagts på kyrkogårdens sydvästra del och inom denna del av kyrkogården har gräsytor ställts om till sekundärskött ängsmark. Norr

Fänneslunda-Grovare kyrkomiljö 2022.

Fänneslunda-Grovare kyrkomiljö 2022.

om kyrkobyggnaden finns en mindre service- och materialbyggnad som tillkom under tidigt 1900-tal. Liksom flertalet kyrkogårdar har stenramsgravar ersatts av gräsytor inom området i sydost.

Fänneslunda-Grovare kyrkogård, gravkarta.
 Källa: Ulricehamns pastorat.

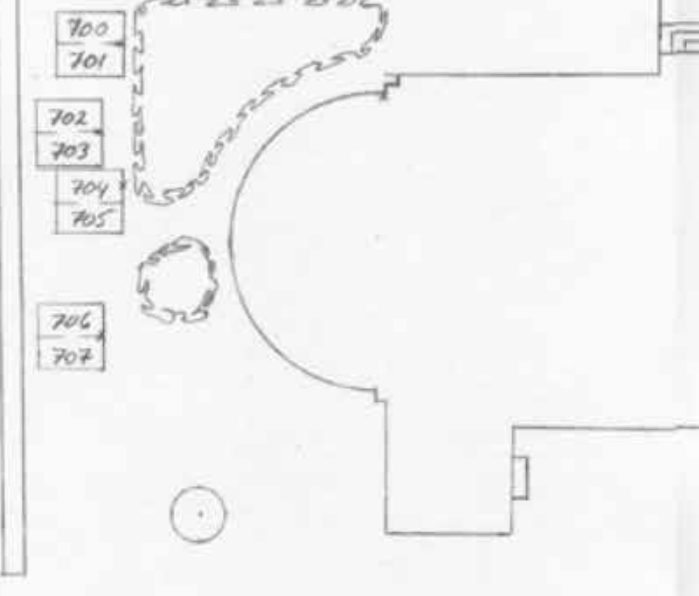
101	115	131	144	157	166
102	116	132	145	158	168
103	117	133	146	159	169
104		134	147	160	170
105	118	135	148	161	171
106	119	136	149	162	172
107	120	137	150		
	121	138	151		
	122	139	152	163	173
108	123	140	153	164	174
109	124	141	154	165	175
			155	165	176

500	515	527	538	
501	516	528	539	
502	517	529	540	
503	518	530	541	555
504	519	531	542	556
505	520	532	543	557
506	521	533	544	558
507	522	534	545	559
508	523	535	546	560
509	524	536	547	561
510	525	537	548	562
511	526	538	549	563
512		539	550	564
513				565
514				566

200	213	229	244	261	285
201	214	230	245	262	286
202	215	231	246	263	287
203	216	232	247	264	288
204	217	233	248	265	289
205	218	234	249	266	290
	219	235	250	267	291
206	220	236	251	268	292
207	221	237	252	269	293
208	222	238	253	270	294
209	223	239	254	271	295
210	224	240	255	272	296
211	225	241	256	273	297
212	226	242	257	274	
	227	243	258	275	
	228	244	259	276	

600	609	621	633	645	657
601	610	622	634	646	658
602	611	623	635	647	659
603	612	624	636	648	660
604	613	625	637	649	661
	614	626	638	650	662
	615	627	639	651	663
605	616	628	640	652	664
606	617	629	641	653	665
607	618	630	642	654	666
608	619	631	643	655	667
	620	632	644	656	

300	315	331	345	361	377	391
301	316	332	346	362	378	392
	317	333	347	363	379	393
302	318	334	348	364	380	394
303	319	335	349	365	381	395
304	320	336	350	366	382	396
305	321		351	367	383	397
306	322	337	352	368	384	398
307	323	338	353	369	385	399
308	324	339	354	370	386	
309	325	340	355	371	387	400
310	326	341	356	372	388	
311	327	342	357	373	389	401
312	328	343	358	374	390	402
	329	344	359	375	391	403
	330		360	376	392	404

Härna, häradsekonomska karta sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Härna socken

Härna kyrka ligger ungefär 18 km väster om Ulricehamn. Härna kyrka ligger i den södra delen av socknen och genom socknen går stråkvägen mellan Viskans och Ätrons urgamla färdleder. Socknen har Viskan i söder och sjön Stora Björken i norr. Fornlämningar såsom en boplatz och lösfynd från stenåldern har hittats och från bronsåldern finns gravrösen, skålgropar och sten-sättningar. Från järnåldern finns tre gravfält och en runsten. Runstenen restes för den mäktige Bulu. Namnet Härna skrevs 1386 Härnom vilket härrör från kyrkbyn. Härn kan kopplas till huvud, topp eller hjässa och syftar på den höjd där kyrkan ligger. Norr om kyrkan ska ha funnits en avrättningsplats.

Traktens många fornlämningar visar att platsen var bebodd tidigt och i socknen utvecklades fyra byar: Härna, Bondarp, Sassarp och Åstorp. Bebyggelsen har till största del anknytning till jordbruksnäringen. Jordbruk har historiskt varit den dominerande näringen i socknen. Hemslöjd har vid sidan av jordbruket varit en viktig näring under 1800-talet, då tyg vävdes åt förläggare i Sjuhäradsbygden.

I socknen har historiskt funnits säteriet Tissås vars

första kända ägare var Per Tijstel. Omkring 1600 tillhörde säteriet Nils Börjesson, född 1580 i Nya Lödöse. Han var slottsfogde på Älvsborg och stadspresident i det nygrundade Göteborg. Sonen Börje Nilsson föddes på Tissås 1606 och var bland annat överstelöjtnant. När han adlades tog han namnet Drakenbergh, troligtvis efter den tyska staden Drakenburg som hans regemente intagit. Börje sårades svårt i det danska kriget vid ett anfall mot Bohus fästning 1646. Dock klarade han sig och levde till 1692 när han var 85 år. Börje Drakenbergh och hans hustru Christina Stierna donerade vid mitten av 1600-talet altartavlan och predikstolen till Härna kyrka. På predikstolen står deras namn samt året för gåvan, den 27 april 1659. På altartavlan återfinns Börje Drakenbergs porträtt bland Jesu lärjungar, till höger om Jesus.

Härna kyrka och kyrkomiljö

Kyrkan och kyrkogården ligger högt placerat i landskapet (241 meter över havet). Kyrkobyggnaden ligger placerad något åt söder på kyrkogården. Kyrkan uppfördes omkring 1200. Byggnaden är smal och tornlös

Härna kyrka med närmiljö, 2022. Källa: Lantmäteriet.

och har skeva väggar. På 1600-talet inreddes och tillbyggdes kyrkan till en salkyrka med tresidigt avslutat kor. År 1838 fick fönstren sitt nuvarande utseende och ett vapenhus med port byggdes i väster och sydporten murades igen. År 1899 uppfördes ett nytt vapenhus.

Kyrkorummet är långsmalt med platt tak med bred hålkäl. Koret har skevt murade dörröppningar. Interiören präglas av 1600-talsbarock och av en renovering som utfördes 1955. Då fick kyrkan bland annat nya bänkar och läktarbröstning. Dopfunten är medeltida, troligtvis från 1200-talet och uppbyggd av två delar med en den övre delen är något gulare än den nedre som har rödare toner. 2010 återinvigdes kyrkan efter en nästan två år lång renovering och sanering av hussvamp.

Runt kyrkan finns en gammal kyrkby som är utvecklad ur en så kallad högaby vid flera hedniska gravfält. Platsen kallas Härna lider och har varit plats för förkristna ceremonier. Norr om kyrkan finns ett stenröse tillika en hednisk begravningsplats.

Härna kyrka 1957. Källa: Vänersborgs museum.

Härna kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Kyrkogården är liksom kyrkan medeltida. Kyrkogården består av en övre del och en nedre del, där den nedre delen av kyrkogården tillkom 1961. Enligt bildokumentation har stora delar av södra och norra delen av den äldre kyrkogården haft flertalet stenramsgravar vilka har, framför allt på den norra sidan av kyrkobyggnaden,

tagits bort till förmån för gräsytor. Den äldre delen av kyrkogården har omgärdats av häckplanteringar och trädkrans som tagits bort. Parkeringsplatser har tillkommit både i väster och öster. Kyrkogården har ett klocktorn med vindflöjel med årtal 1737 vilket kan markera byggåret. Den lilla klockan göts 1746 och blev omgjuten 1845. Stapelns stora klocka har inget angivet år men tros vara från 1500-talet. En ekonomibyggnad är placerad nordost om kyrkobyggnaden. Ett antal vårdar har nedlagts på framför allt den norra sidan av den gamla kyrkogården.

Härna kyrka omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

Härna kyrka. Källa: Riksantikvarieämbetet.

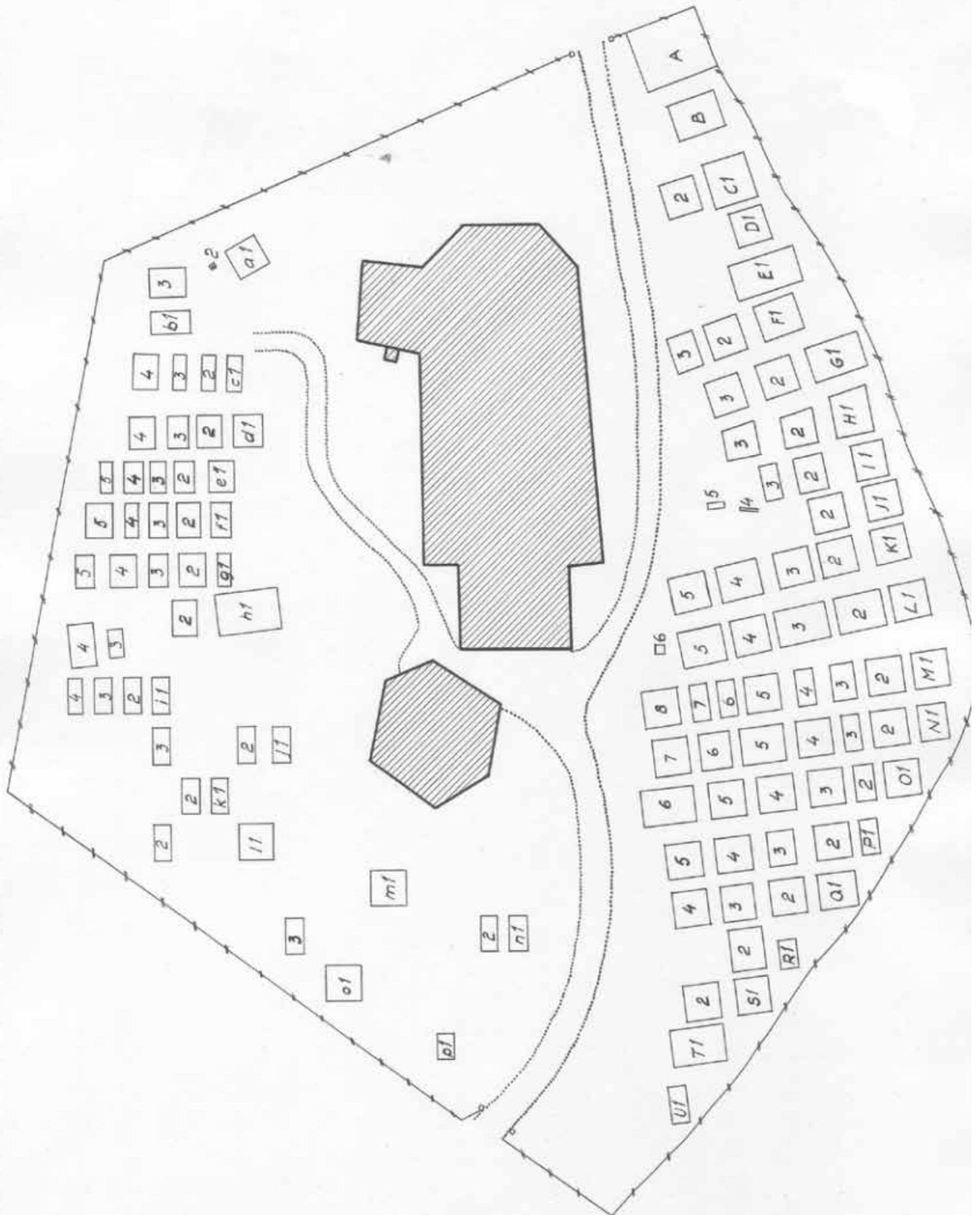
Härna kyrkomiljö 2022.

KARTA ÖVER HÄRNA KYRKOGÅRD

UPPRÄTTAD 1955

Fänneslunda-Grovare kyrkogård, gravkarta.
Källa: Ulricehamns pastorat.

Södra Ving, häradsekonomiska karta sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Södra Vings socken

Södra Vings kyrka ligger ungefär 14 kilometer väster om Ulricehamn. Kyrkan ligger i den norra delen av socknen som ligger kring norra delen av sjön Tolken och kring Viskan. Socken har odlingsbygd vid ån och sjön och är i övrigt en kuperad skogsbygd. Från stenåldern har några boplatser och tre hållkistor funnits och från bronsåldern har flera gravrösen, skålgropsförekoster och två hållristningar. Från järnåldern finns ett tiotal gravfält. Tre runstenar har påträffats. Namnet Ving skrevs 1334 Wighne och härrör från kyrkbyn och hänger troligtvis samman med ett äldre namn på sjön Mogden, Vigh, den krokiga, Kroksjön.

Under tidig medeltid etablerades flera fornborgar i anslutning till sjön Mogden och ån Viskan, bland annat Vadersholm och Fagranäs som föregångare till det nuvarande Hökerums slott. Vadersholm var stamgods för Stureätten som ibland kallas Sjöbladsätten. Denna ätt med uradel från Södra Ving utslocknade med Sten Sture den äldre år 1503.

Inom Södra Vings socken finns tätorten Hökerum. Hökerum fick järnvägsstation 1918 och blev ett stations-samhälle. Skola och idrottsplatser finns inom Hökerum.

I övrigt är den jordbruksrelaterade bebyggelsen vanligast. Inom socknen har funnits och finns verksamheter som trävaru-, textil- och plastindustri. Historiskt har jordbruket varit den dominerande näringen inom socknen. Inom Hökerums tätort har tidigare funnits affärer, bank och kommunalhus. Socken har ett rikt föreningsliv med idrottshall, idrottsplatser och hembygdsgård.

Södra Vings kyrka och kyrkomiljö

Södra Vings kyrka och kyrkogård ligger i Hökerums tätort omgiven av skolområde och bostadsområden. Platsen är sluttande åt norr. Det romanska långhuset är troligtvis från 1100-talets mitt. Den romanska kolonnportalen i söder skänktes till kyrkan av Skara stifts 13:e biskop, Bengt den gode. Stenen över dörren bär ett motiv föreställande Jesus med korsstav i ena handen och en bok i den andra. Arbetet ska vara utfört av Ottravads-mästaren. Han högg troligen även fram den dopfont i sandsten som sedan 1877 förvaras på Statens historiska museum i Stockholm. En annan skicklig stenmästare,

Haraldus, verksam på 1100-talet, står bakom den gravhäll som förvaras i vapenhuset. På stenen finns en av Sveriges äldsta texter med moderna bokstäver.

På 1200-talet tillkom det gotiska koret efter riddaren Tune Anunssons direktiv. Sengotiska murpelare och valv tillkom under 1460-talet som ersatte ett platt innertak av trä. Sakristian byggdes som gravkor på 1600-talet och påbyggdes med ett arkiv 1897. År 1689 tillkom predikstolen i barock stil. I väster förlängdes kyrkan på 1740-talet. År 1746 byggdes tornet. Tornet är av trä med en lanternin klädd med plåt med fyra ljudgluggar. År 1748 uppfördes en herrskapsläktare. Läktaren sitter på långhusets norr vägg. Lagman Giötenstierna som ägde Hökerums gård satte upp läktaren och den bär familjens släktvapen. Fasaden består av nio arkader där varje öppning är försedd med glasrutor. 1712 beviljades släkten Oxehufvud på Säby sätesgård att bygga en läktare över sakristian, men den finns inte kvar idag.

Yttertaket på kyrkan var fram till 1854 täckt med spån men ersattes med tegel. Kyrkans stora klocka har gjutits om fyra gånger och skänktes 1293 till kyrkan av riddaren Tune Anundsson som var farfars farfar till Sten Sture den äldre. Kyrkans lilla klocka härstammar från 1400-talet. På 1900-talet fick koret ett ungotiskt tregruppsfönster och taket belades med vingtegel. På 1940-talet och 1980-talet genomfördes renoveringar.

Södra Vings kyrka fick sin första orgel 1898 som byggdes av S.A. Svensson. Den nuvarande orgeln byggdes 1974 av Tostareds orgelbyggeri. S A Svensson (1850–1920) och hans maka Alvida vilar i en monumental gravplats placerad söder om kyrkan vid gången från den gamla kyrkogårdens södra entré. Dagens orgel togs i bruk 1974.

På kyrktornet finns en vindflöjel med initialerna BND och KES; Börje Nilsson Drakenberg och Kristina Eriksdotter Stierna. Vindflöjeln kan ha suttit på det gravkor som Drakenberg uppförde till sig själv och sin hustru och son. Både familjen Drakenberg och ätten Oxehufvud ska ha haft sina gravkammare i kyrkans kor.

Fasaderna är vitputsade och taken har ett rött vingtegel. Kyrkobyggnaden och kyrkogården ligger i Hökerums tätort och omges av en blandad flerfamiljs- och småhusbebyggelse samt församlingshem, före detta prästgård och skola. Söder om kyrkan löper en relativt trafikerad väg.

Södra Vings kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Den gamla kyrkogården är liksom kyrkobyggnaden medeltida. Kyrkogården har till stor del en 1800-tal-

*Södra Vings kyrka med närmiljö 2022.
Källa: Lantmäteriet.*

*Södra Vings kyrka med närmiljö, 1935.
Källa: Vänersborgs museum.*

*Den nya kyrkogården i väster är inte anlagd.
Källa: Vänersborgs museum.*

skaraktär med plana gräsytor och grusade gångar. Utvidgningar skedde 1924 med den del som kallas mittenkyrkogården och 1963–1964 med den del som kallas nya kyrkogården. de båda utvidgningarna har en lägre

Södra Vings kyrka. Källa: Västergötlands museum.

nivå än den gamla kyrkogården. En före detta ceremoniplats på den nya kyrkogården har under slutet av 1980-talet omdisponerats till en plats för urngravar. En askgravlund är placerad i det nordvästra hörnet av den nya kyrkogården. Den trädkrans som omger den gamla kyrkogården har glesats ut och delvis borttagits, framför allt på den gamla kyrkogårdens norra sida.

1967–1968 uppfördes ett församlingshem som ligger söder om kyrkogården, intill skolan. Arkitekt var Anders Ekman från Falköping. Byggnaden utvidgades 1994 och 2003. År 1978 byggdes en ekonomibygnad i suterräng väster om kyrkobyggnaden. Och under tidigt 2000-tal uppfördes en ekonomibygnad nordost om kyrkogården. Norr om kyrkogården finns ett enklare förråd. Bildmaterial visar att kyrkogården delvis haft sekundärskötta gräsytor, framför allt i sluttande partier. Stenramsgravar har varit vanligare förekommande men dessa har tagits bort till förmån för gräsytor. Bland annat inom mittenkyrkogården har ytor på den östra sidan haft fler stenramsgravar, troligtvis från tiden då mittenkyrkogården anlades vid mitten av 1920-talet.

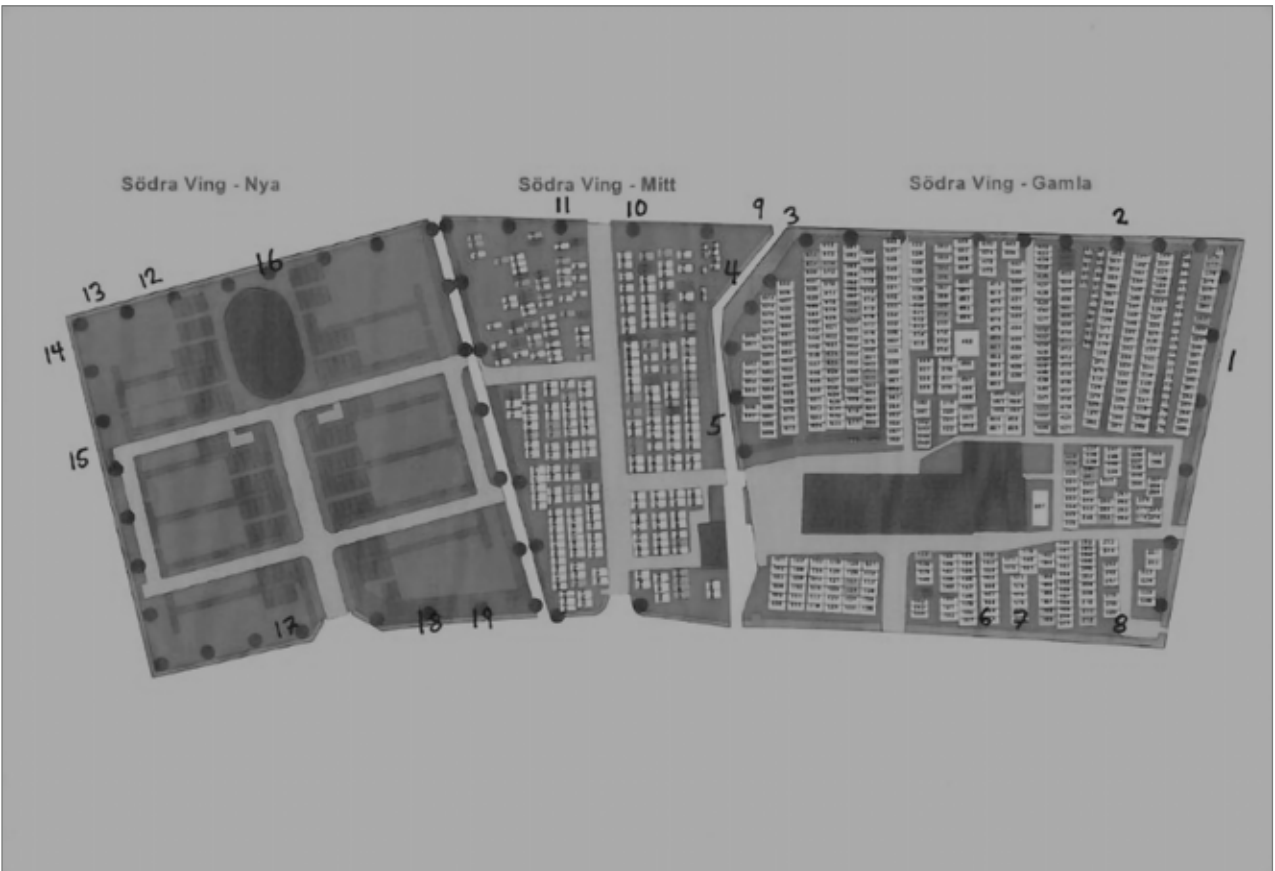

Södra Vings kyrkomiljö 2022.

Södra Vings kyrkomiljö 2022.

Södra Vings kyrkogård, gravkarta. Källa: Ulricehamns pastorat.

Södra Vings kyrkomiljö 2022.

Trogareds kapell med närmiljö 2022. Källa: Lantmäteriet.

Trogareds kapell och kapellmiljö

Trogareds kapell ligger inom Södra Vings socken. Kapellet ligger på en höjd väster om sjön Tolken mellan Ulricehamn och Borås kommun. Det omgivande landskapet präglas av det agrara. Kapellbyggnaden omges av en mindre, trädgårdsliknande parkmiljö som omgärdas av ett vitt staket samt en stenmur.

Kapellet tillkom efter att en kapellförening bildats då moderkyrkan Södra Vings kyrka låg avståndsmässigt långt från Trogared. Pådrivande i arbetet var komminister i församlingen, Adolf Kloo. En tomt donerades av Gustav Landrén, ägaren till Trogareds gård, för byggandet av kapellet. Kapellet stod klart 1918 och invigdes 1921 av biskop Hjalmar Danell.

Byggnaden har en nationalromantisk arkitektur med brant sadeltak och ett litet torn på gaveln. Byggnaden är ritad av Sandhultsbyggmästarna, bröderna Albin och Carl Wilhelm Gustafsson. 1947–48 fick kapellet elvärme, ny belysning och en altartavla av konstnären Erik Abrahamsson. Arkitekt för renoveringarna var Axel Forssén. Vid samma renovering sattes de tre ursprungliga fönstren i koret igen. Byggnaden var ursprungligen putsad med kläddes 1987 med träpanel. Interiören

Trogareds kapell 1953. Källa: Vänersborgs museum.

är nyromantisk med högt takfall och öppna takstolar, men präglas av 1940-talsrenoveringen med ljusa färger. Kapellet har en orgel vars fasad formar ett W byggd av Starup & Son Orgelbyggare i Köpenhamn. Orgeln invigdes 1999.

Intill kapellet ligger Trogareds gård med två flygelbyggnader. Utmed östra delen av kapellets tomt går vägen till Björnareds gård med en större gårdsbebyggelse.

Trogareds omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

Trogareds kapell. Källa: Riksantikvarieämbetet.

Trogareds kapellmiljö 2022.

Intill tillfartsvägen mot kapellet står Trogareds ek som lär vara från senmedeltid och som är naturminnesskyddad enligt lag.

Varnum, häradsekonomska karta sent 1800-tal. Källa: Lantmäteriet.

Varnums socken

Varnums socken ligger ungefär 22 kilometer väster om Ulricehamn. Varnums kyrka ligger i den västra delen av socknen. Sockenens tros ha fått sitt namn efter Wärla bor mellan Varnum och Tärby. Namnet Varnum skrevs 1288 Hwärnemh och härrör från kyrkbyn. Efterleden innehåller hem; boplat, gård. Förleden kan innehålla hvarna; kittel, gryta, syftande på den dal som byn ligger i. Väster om kyrkan rinner Viskan mellan Örsjö och Mellsjön och runt Varnum vidgas ån till flera småsjöar. Två hällkistor från stenåldern har hittats och från bronsåldern finns spridda gravrösen. Från järnåldern finns två mindre gravfält.

Kyrkan står tillsammans med en större gårdsbebyggelse i ett jordbrukslandskap blandat med skog. Tre kilometer öster om kyrkan finns tätorten Nitta. Historiskt har jordbruket varit den dominerande näringen i socknen, men även viss sömnadsindustri.

Varnums kyrka och kyrkomiljö

Kyrkan står relativt flackt intill större gårdsbebyggelse och jordbrukslandskap. Byggnaden omges av kyr-

kogården på samtliga sidor. Förutom enstaka vårdar i norr och öster är de flesta placerade i väster och söder. Kyrkan är från 1100-talets senare del. Kyrkan förlängdes troligen på 1400-talet. En tillbyggnad gjordes med tresidigt kor, sakristia åt söder och en trätillbyggnad i väster 1745. Klocktornet i trä byggdes på den västra delen 1778. Fönstren i kyrkobyggnaden vidgades 1865. En renovering genomfördes på 1950-talet. Byggnaden är ovanlig med sin tornutbyggnad i väster utan entré till kyrkan. Denna är istället förlagd till kyrkans norra sida.

Interiört präglas kyrkan av 1700-talets rumslighet med ett långsmalt kyrkorum med spegelvalv, predikstol och altarpupp från sent 1600-tal och sekelskiftet 1700. Altartavlan är i rokokostil med omgivande akantusverk. En ängel bär en banderoll med skriften »Står upp i döden«. Predikstolen är rikt dekorerad av bildhuggaren Anders Ekborg från Borås. Inuti predikstolen som flyttades till den nuvarande platsen 1979, står att kyrkan ommålades 1940 av P.A. Gustavsson från Rångedala. Altarringen är troligtvis från 1884. Renovering på 1950-talet präglar kyrkorummets bänkinredning.

Varnums kyrka med närmiljö 2022. Källa: Lantmäteriet.

Varnums kyrka 1956. Källa: Vänersborgs museum.

Varnums kyrka från söder 1920. Källa: Västergötlands museum.

Varnums kyrkogård ur ett historiskt perspektiv

Kyrkogården är liksom kyrkan är medeltida. Området med stenramsgravar söder om kyrkan har en prägel av tidigt 1900-tal med övervägande vårdar från 1930- och 1940-talet och är på grund av sina många ramgravar unik i sitt utförande. Ett område med portföljvårdar och rygghäckar har anlagts närmast kyrkobyggnaden

i söder. En askgravlund har anlagts sentida öster om kyrkobyggnaden. Förutom kyrkobyggnaden finns inga andra byggnader vid Varnums kyrka.

Bildmaterial från tidigt 1900-tal visar kyrkobyggnaden i en ängsliknande miljö med glest placerade vårdar. Kyrkobyggnaden och kyrkogården omgavs av mer växtlighet som träd och buskar. Flertalet nya vårdar har

tillkommit i den södra delen, i den norra har flertalet vårdar tagits bort eller nedlagts.

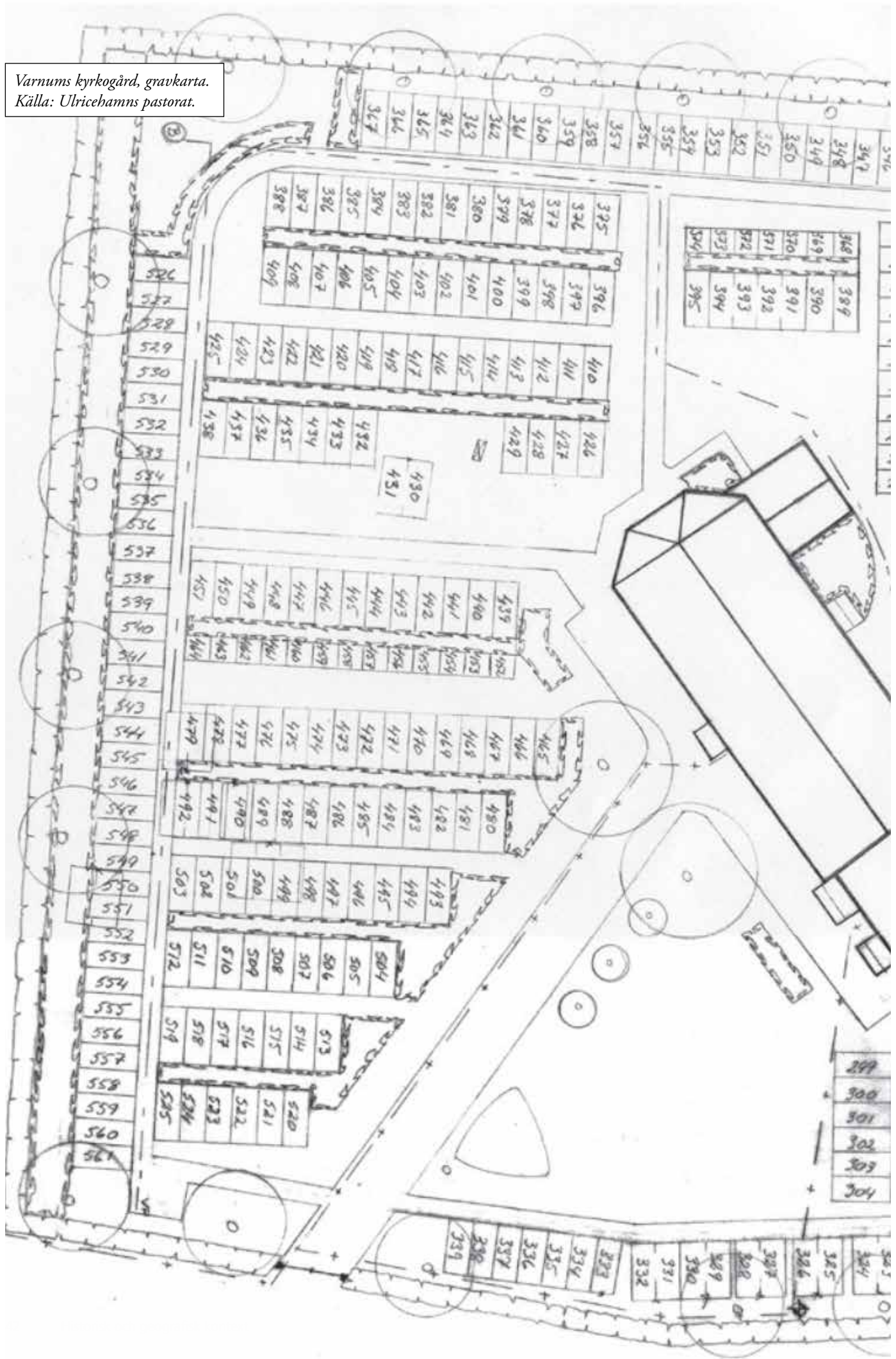
Varnums omkring 1960. Källa: Lantmäteriet.

Varnums kyrkomiljö 2022.

Varnums kyrkogård, gravkarta.
 Källa: Ulricehamns pastorat.

346	345	344	343	342	341	340	196	188	120	082	043	001
							197	159	121	083	044	002
							198	160	122	084		003
288	263	233	198	160	122	084	045	004				
289	264	234	199	161	123	085	046	005				
290	265	235	200	162	124	086	047	006				
291	266	236	201	163	125	087	048	007				
292	267	237	202	164	126	088	049	008				
293	268	238	203	165	127	089	050	009				
294	269	239	204	166	128	090	051	010				
295	270	240	205	167	129	091	052	011				
296	271	241	206	168	130	092	053	012				
297	272	242	207	169	131	093	054	013				
298	273	243	208	170	132	094	055	014				
	274	244	209	171	133	095	056	015				
	275	245	210	172	134	096	057	016				
	276	246	211	173	135	097	058	017				
	277	247	212	174	136	098	059	018				
	278	248	213	175	137	099	060	019				
	279	249	214	176	138	100	061	020				
	280	250	215	177	139	101	062	021				
		251	216	178	140	102	063	022				
		252	217	179	141	103	064	023				
		253	218	180	142	104	065	024				
			219	181	143	105	066	025				
			220	182	144	106	067	026				
			221	183	145	107	068	027				
				184	146	108	069	028				
				185	147	109	070	029				
			222	186	148	110	071	030				
			223	187	149	111	072	031				
			224	188	150	112	073	032				
	254	225	189	151	113	074	033					
	255	226	190	152	114	075	034					
	256	227	191	153	115	076	035					
	257	228	192	154	116	077	036					
	258	229	193	155	117	078	037					
	259	230	194	156	118	079	038					
	260	231	195	157	119	080	039					
	261	232				081	040					
	262						041					
							042					
281												
282												
283												
284												
285												
286												
287												
305												
306												
307												
308												
309												
310												
311												
312												
313												
314												
315												
316												
317												
318												
319												
320												
321												
322												
323												

Kulturhistorisk värdering och bevarandeförslag

Kulturhistoriskt värdefulla strukturer

Under Kulturhistorisk värdefulla strukturer redovisas respektive kyrka och kyrkogård med underrubriker; Kyrkogården som helhet, Byggnader, Gravanordningar samt Kvarter.

Generellt gäller alltid följande för Kyrkogården som helhet:

- Genom att årligen utföra en enkel inspektion av de kulturhistoriskt värdefulla inslagen så som murar, grindar, staket, gravvårdar med mera och notera upptäckta skador kan underhållet planeras och många, på sikt dyra, reparationer undvikas.
- Tänk på att traditionella material och metoder ska användas och att arbetena skall utföras av personer med kunskap och erfarenhet av arbete i kulturhistoriska miljöer.
- Kontakta länsstyrelsen för anvisningar och råd när en ändring eller större vårdinsats ska göras.

Generellt gäller följande råd för Gravanordningar och bör tillämpas för samtliga kyrkogårdar:

- Vid nybegravningar ska stenram och grusbädd bevaras och eventuell ny gravvård ska utformas med de vårdar som förekommer i fältet som förlaga,
- Vid eventuella återlämningar ska befintliga gravanordningar med stenram, grusbädd och gravvård bibehålls på plats,
- Vårdar med gårdsnamn angivna bibehålls så långt det är möjligt på ursprunglig gravplats.
- Avställda vårdar på kyrkogården ska flyttas till en värdig placering, efter godkännande från länsstyrelsen.
- Samtliga gravanordningar utgör en del av kyr-

kogårdens karaktär och bidrar till det kulturhistoriska sammanhanget, vilket bör beaktas vid förändringar på kyrkogården.

Fänneslunda-Grovare: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Fänneslunda-Grovare kyrkogård ligger i ett omgivande jordbruks- och skogslandskap, belägen i en svag sluttning mot söder. Kyrkobyggnaden ligger nära den norra omgärdningen och kyrkogårdens sträcker ut sig i söder, öster och väster. Endast den sydöstra delen av kyrkogården har gravvårdar, den sydvästra är en större parkyta som till stor del täcks av en sekundärklippt ängsmark.

Den del av kyrkogården som omfattar begravningsplatser är indelad sex kvartersliknande områden men har strukturellt ingen kvartersbenämning. Områdena med gravanordningar är till sin omfattning relativt kvadratiska förutom ett mindre område öster om kyrkan och dess kor.

Kyrkogården omgärdas av en kallmurad stenmur som har en ålderdomlig karaktär med påväxt och kalvning. Kyrkogården omgärdas även av en trädkrans. I söder finns en entré med grindstolpar i sten och smidesgrind. I väster finns en entré med grindstolpar och grind i smide. Förutom en bredare gång från den södra entrén mot kyrkans södra fasad är gångarna belagda med betongplattor. Den grusade gången omges av mindre träd som är planterade i nutid. en relativt nyanlagd askgravlund ligger i den sydvästra delen av kyrkogården. Askgravlundens består av en cirkelformad häck- och trädplantering och en stenvård. Armaturer inom kyrkogården är omålade metallstolpar med klassiska stolplyktor. Sittbänk finns invid askgravlundens.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkogårdens mur, grindar och grindstolpar, grusgångar och trädkrans är kulturhistoriska element viktiga för platsens karaktär
- Gravvårdar med gjutjärnsstaket och stenramsgravar är historiska berättelser viktiga för platsen
- Monumentala gravanordningar liksom enklare barngravar är viktiga historiska speglingar av bygden

Kyrkan sedd från söder med grind och grindstolpar invid vägen.

Omgärdning och intilliggande beteshage på kyrkogårdens östra sida.

Fänneslunda-Grovare: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Fänneslunda-Grovare kyrka och kyrkomiljö.

Sekundärklippt gräsyta på kyrkogårdens sydvästra del.

Stenmur vid kyrkogårdens västra avgränsning.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkobyggnaden finns norr om denna en mindre ekonomibyggnad som tillkom under tidigt 1900-tal. Byggnaden har sadeltak med rött tegel och vita locklistfasader. Dörrar är av äldre och nyare modell i vit och röd kulör. På väster fasad finns dörrar med överljus för äldre avträdesrum.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Ekonomibyggnadens dörrar vid tidigare avträden är ett viktigt kulturhistoriskt element
- Materialitet och kulörer bör behållas

Ekonomibyggnaden norr om kyrkan.

Kyrkan sedd från öster.

Fänneslunda-Grovare: gravanordningar *Beskrivning och kulturhistorisk karaktär*

På Fänneslunda-Grovare kyrkogård har 49 vårdar inventerats. Av dessa är nio från 1800-talet, tjugoofton från tiden från 1900 till 1940, resterande från tiden vid 1900-talets andra hälft. Arton vårdar är höga eller medelhöga, tjugoen är låga och nio är liggande. Av de inventerade vårdarna har elva stenramar, tre gjutjärnsstaket och en pollare med kätting. Bland gårdsnamn, som är förekommande på vårdarna, märks *Solberga säteri*, *Solberga*, *Stommen* och *Kartryd*. Titlar är liksom gårdsnamn vanligt förekommande. Här märks *lantbrukare* och *hemmansägare* som ofta förekommande men även titlar som *fabrikör*, *lärarinna*, *handlande*, *stationsinspektör*, *byggnadschef* och *säteriägare*.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Gravvårdar med omgärdningar såsom gjutjärnsstaket och stenramar är viktiga för kyrkogårdens karaktär
- Vårdar med vanligt förekommande titlar som lantbrukare och hemmansägare speglar bygden
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring
- Höga vårdar är kulturhistoriskt viktiga för kyrkogårdens siluett

Gravvårdar på kyrkogården.

Fänneslunda-Grovare: kvarter

Fänneslunda-Grovare kyrkogård är indelad i sex olika kvartersliknande områden men har strukturellt ingen kvartersindelning med benämningar. För att kunna karaktärisera kyrkogården har indelningen gjorts enligt områden med gravnumrering; 100, 200, 300–400, 500, 600 och 700. Samtliga områden med gravvårdar ligger på kyrkogårdens sydöstra del. Områdena har i sin helhet en variation av äldre och yngre vårdar där äldre vårdar ger kyrkogården en kulturhistorisk karaktär.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Områden med gravanordningar med ålderdomlig prägel bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar, grusade gångar samt träd och växtlighet
- Områdenas utseendevariation är en viktig del av kyrkogårdens utveckling över tid

Område gravanordningar med 100-numrering

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Området med gravanordningar med 100-numrering ligger sydost om kyrkobyggnaden och är ett relativt kvadratisk område som avgränsas i norr av en gång med betongplattor. Området har flera äldre, monumentala vårdar med bland annat stenramsgravar och gravar med omgärdningar i form av gjutjärnsstaket. Området har flertalet vårdar från sent 1800-tal och sekelskiftet 1900. Bland gårdsnamn märks Stommen och Solberga säteri. Växtligheten består av kyrkogårdens trädkrans.

Gravvårdar och miljö inom området 100.

Område gravanordningar med 200-numrering

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Området med gravanordningar med 200-numrering ligger sydost om kyrkobyggnaden är ett relativt kvadratisk område som avgränsas i söder och i väster av gångar med betongplattor. Området har flertalet gravvårdar från sekelskiftet 1900 men även vårdar av yngre datum. Växtligheten består av kyrkogårdens trädkrans samt enstaka mindre buskar och perenner.

Gravvårdar och miljö inom området 200.

Område gravanordningar med 300–400-numrering

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Området med gravanordningar med 300–400-numrering ligger öster om kyrkobyggnaden med flertalet monumentala, höga vårdar från sekelskiftet 1900 fram till 1920-talet. Inom området finns den Swedenborgska familjegraven som består av en större stenlagd stenramsgrav med stenvård i form av ett liggande stenblock som vilar på mindre stenfundament. Flertalet gravvårdar inom området har perenna växter och övrig växtlighet består av kyrkogårdens trädkrans.

Gravvårdar och miljö inom området 300–400.

100	114	130	142	156	166
101	115	131	143	157	167
102	116	132	144	158	168
103	117	133	145	159	169
104	118	134	146	160	170
105	119	135	147	161	171
106	120	136	148	162	172
107	121	137	149	163	173
108	122	138	150	164	174
109	123	139	151	165	175
110	124	140	152	166	176
111	125	141	153	167	
112	126	142	154	168	
113	127	143	155	169	

500	515	527	538	555	565
501	516	528	539	556	566
502	517	529	540	557	567
503	518	530	541	558	568
504	519	531	542	559	569
505	520	532	543	560	570
506	521	533	544	561	571
507	522	534	545	562	572
508	523	535	546	563	
509	524	536	547	564	
510	525	537	548	565	
511	526	538	549	566	
512	527	539	550	567	
513	528	540	551	568	
514	529	541	552	569	

200	213	229	241	261	285
201	214	230	242	262	286
202	215	231	243	263	287
203	216	232	244	264	288
204	217	233	245	265	289
205	218	234	246	266	290
206	219	235	247	267	291
207	220	236	248	268	292
208	221	237	249	269	293
209	222	238	250	270	294
210	223	239	251	271	295
211	224	240	252	272	296
212	225	241	253	273	297
213	226	242	254	274	
214	227	243	255	275	
215	228	244	256	276	
216	229	245	257	277	
217	230	246	258	278	
218	231	247	259	279	
219	232	248	260	280	
220	233	249	261	281	
221	234	250	262	282	
222	235	251	263	283	
223	236	252	264	284	
224	237	253	265	285	
225	238	254	266	286	
226	239	255	267	287	
227	240	256	268	288	
228	241	257	269	289	
229	242	258	270	290	
230	243	259	271	291	
231	244	260	272	292	
232	245	261	273	293	
233	246	262	274	294	
234	247	263	275	295	
235	248	264	276	296	
236	249	265	277	297	
237	250	266	278	298	
238	251	267	279	299	
239	252	268	280	300	
240	253	269	281	301	
241	254	270	282	302	
242	255	271	283	303	
243	256	272	284	304	
244	257	273	285	305	
245	258	274	286	306	
246	259	275	287	307	
247	260	276	288	308	
248	261	277	289	309	
249	262	278	290	310	
250	263	279	291	311	
251	264	280	292	312	
252	265	281	293	313	
253	266	282	294	314	
254	267	283	295	315	
255	268	284	296	316	
256	269	285	297	317	
257	270	286	298	318	
258	271	287	299	319	
259	272	288	300	320	
260	273	289	301	321	
261	274	290	302	322	
262	275	291	303	323	
263	276	292	304	324	
264	277	293	305	325	
265	278	294	306	326	
266	279	295	307	327	
267	280	296	308	328	
268	281	297	309	329	
269	282	298	310	330	
270	283	299	311	331	
271	284	300	312	332	
272	285	301	313	333	
273	286	302	314	334	
274	287	303	315	335	
275	288	304	316	336	
276	289	305	317	337	
277	290	306	318	338	
278	291	307	319	339	
279	292	308	320	340	
280	293	309	321	341	
281	294	310	322	342	
282	295	311	323	343	
283	296	312	324	344	
284	297	313	325	345	
285	298	314	326	346	
286	299	315	327	347	
287	300	316	328	348	
288	301	317	329	349	
289	302	318	330	350	
290	303	319	331	351	
291	304	320	332	352	
292	305	321	333	353	
293	306	322	334	354	
294	307	323	335	355	
295	308	324	336	356	
296	309	325	337	357	
297	310	326	338	358	
298	311	327	339	359	
299	312	328	340	360	
300	313	329	341	361	
301	314	330	342	362	
302	315	331	343	363	
303	316	332	344	364	
304	317	333	345	365	
305	318	334	346	366	
306	319	335	347	367	
307	320	336	348	368	
308	321	337	349	369	
309	322	338	350	370	
310	323	339	351	371	
311	324	340	352	372	
312	325	341	353	373	
313	326	342	354	374	
314	327	343	355	375	
315	328	344	356	376	
316	329	345	357	377	
317	330	346	358	378	
318	331	347	359	379	
319	332	348	360	380	
320	333	349	361	381	
321	334	350	362	382	
322	335	351	363	383	
323	336	352	364	384	
324	337	353	365	385	
325	338	354	366	386	
326	339	355	367	387	
327	340	356	368	388	
328	341	357	369	389	
329	342	358	370	390	
330	343	359	371	391	
331	344	360	372	392	
332	345	361	373	393	
333	346	362	374	394	
334	347	363	375	395	
335	348	364	376	396	
336	349	365	377	397	
337	350	366	378	398	
338	351	367	379	399	
339	352	368	380	400	
340	353	369	381	401	
341	354	370	382	402	
342	355	371	383	403	
343	356	372	384	404	
344	357	373	385		
345	358	374	386		
346	359	375	387		
347	360	376	388		
348	361	377	389		
349	362	378	390		
350	363	379	391		
351	364	380	392		
352	365	381	393		
353	366	382	394		
354	367	383	395		
355	368	384	396		
356	369	385	397		
357	370	386	398		
358	371	387	399		
359	372	388	400		
360	373	389	401		
361	374	390	402		
362	375	391	403		
363	376	392	404		
364	377	393			
365	378	394			
366	379	395			
367	380	396			
368	381	397			
369	382	398			
370	383	399			
371	384	400			
372	385	401			
373	386	402			
374	387	403			
375	388	404			
376	389				
377	390				
378	391				
379	392				
380	393				
381	394				
382	395				
383	396				
384	397				
385	398				
386	399				
387	400				
388	401				
389	402				
390	403				
391	404				
392					
393					
394					
395					
396					
397					
398					
399					
400					
401					
402					
403					
404					

600	609	621	633	645	657
601	610	622	634	646	658
602	611	623	635	647	659
603	612	624	636	648	660
604	613	625	637	649	661
605	614	626	638	650	662
606	615	627	639	651	663
607	616	628	640	652	664
608	617	629	641	653	665
609	618	630	642	654	666
610	619	631	643	655	667
611	620	632	644	656	668
612	621	633	645	657	669
613	622	634	646	658	670
614	623	635	647	659	671
615	624	636	648	660	672
616	625	637	649	661	673
617	626	638	650	662	674
618	627	639	651	663	675
619	628	640	652	664	676
620	629	641	653	665	677
621	630	642	654	666	678
622	631	643	655	667	

Område gravanordningar med 500-numrering

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Området med 500-numrering är ett område som ligger söder om kyrkobyggnaden intill kyrkogårdens entré i söder. Området avgränsas mot väster av en grusad gång från kyrkogårdens entré i söder. Området har flertalet äldre monumentala vårdar med stenramar och vårdar med gjutjärnsstaket. Inom området finns en vård med stenspallare och kätting och här finns även ett flertal yngre gravvårdar. Växtligheten består av kyrkogårdens trädkrans samt ett mindre antal perenner och små buskar. Mot kyrkogårdens stenmursomgärdning i söder finns ett antal återtagna gravvårdar placerade mot muren.

Gravvårdar och miljö inom området 500.

Område gravanordningar med 600-numrering

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Området med 600-numrering är ett område som ligger söder om kyrkobyggnaden och som avgränsas i söder av en gång med betongplattor och i väster av en grusad gång från kyrkogårdens entré i söder. Området har mestadels yngre, lägre vårdar med en glesare placering. Växtligheten är yngre trädplanteringar längs den grusade gången på kvarterets västra sida.

Gravvårdar och miljö inom området 600.

Gravvårdar och miljö inom området 700.

Område gravanordningar med 700-numrering

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Området med 700-numrering är ett mindre område i nord-sydlig riktning intill kyrkobyggnadens östra sida intill koret. Området har endast ett fåtal vårdar varav fler av dem tillhör familjen Swedenborg. Platsen är något kuperad med lutning åt söder.

Fänneslunda ruinkyrkogård: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Fänneslunda kyrkogård ligger på en platta omgärdad av en kallmurad sten- och stödmur. Kyrkogården omges av jordbrukslandskap med gårdsbebyggelse och lövträd. Norr om ruinkyrkan ligger Fänneslunda säteri med en större mangårdsbyggnad och ett antal ekonomibyggnader.

Kyrkogården nås genom en stiglucka murad av gråsten med en välvd ingång och stentrappa. Kyrkogården består till större delen av oklippt ängsmark men gångar är klippta fram till bland annat ruinkyrkan och klockstapeln. Öster om kyrkogården finns en lövträdsdunge. Endast ett fåtal vårdar finns bevarade på kyrkogården, placerade öster och väster om ruinkyrkan. Inuti ruinkyrkan finns en gravhäll i koret.

Stenmurstödmur söder om kyrkoruinen.

Kyrkoruinens kor mot öster.

Högt gräs på kyrkogården söder om kyrkoruinen.

Den intilliggande gårdsbebyggelsen på Fänneslunda säteri norr om ruinen.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkogårdens ålderdomliga karaktär med oklippt gräs och kallmurade stenmurar och stödmurar är viktig att bevara
- De få kvarvarande vårdarna är historiska berättelser som ska leva vidare

- Klockstapel och stiglucka vid sidan av ruinen, bör underhållas antikvariskt korrekt

Fänneslunda ruinkyrkogård: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Fänneslunda ruinkyrka och kyrkomiljö.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkoruinen finns en klockstapel på Fänneslunda kyrkogård. Klockstapeln uppfördes 1962 och består av en rödfärgad stolpkonstruktion med ett spånklätt tak. Vid ingången till kyrkogården står en stiglucka med en välvd öppning. Stigluckan är murad av gråsten.

Klockstapeln.

Stigluckan vid entrén i söder.

Kyrkoruinen från sydväst.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Klockstapel och stiglucka är vid sidan av ruin-kyrkan viktiga för platsens karaktär och bör underhållas antikvariskt korrekt

Fänneslunda ruinkyrkogård: gravanordningar

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Fänneslunda ruinkyrkogård har endast fyra vårdar. En av dessa vårdar är en gravhäll i kalksten som ligger i ruinens kor och som stammar från 1600-talet. Öster om ruinen finns en vård från 1840-talet över säteriägare på Solberga säteri. Utöver dessa finns två stenkors från troligt 1600-tal till tidigt 1800-tal.

Ovan och till höger: Gravvårdar.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- De få gravanordningar som finns på kyrkogården är viktiga för platsens kulturhistoriska identitet och bör underhållas och bevaras

Grovare ruinkyrkogård: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Grovare kyrkogård ligger på en höjd i det omkringliggande jordbruks- och skogslandskapet. Platsen har inga gravvårdar utan är ett kuperat naturområde runt den tidigare byggnaden Grovare kyrka. Platsen omgärdas av en kallmurad sten- och stödmur av ålderdomligt utförande. Platsen nås genom en enkel grind av trä i söder. Vegetationen består av ängsmark och övervägande lövträd. Väster om kyrkogården finns ett församlingshem och intill ruinen i väster står en minnessten över den tidigare kyrkan. Ett större askträd står intill minnesstenen.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Ruinen bör underhållas och hållas tillgänglig
- Den ålderdomliga karaktären med ängsmark och vegetation bör bevaras

Kyrkoruinen.

Härna kyrka: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Härna kyrkogård ligger högt i det omkringliggande jordbrukslandskapet och kyrkbyn. Kyrkogården präglas av den äldre, övre delen samt den yngre, nedre de-

Större träd intill ruinen.

Entrén till kyrkplatsen.

Kyrkoruinen sedd från väster.

len som båda omgärdas av kallmurad sten- och/eller stödmur samt mindre partier med enklare trästaket. Kvarteren på Härna kyrkogård är indelade i fyra kvarter; norr, syd, norr nedre och väst nedre. Parkeringsytan finns i öster och väster.

Kyrkogården har fyra entréer. Väster entré har toppade och falsade grindstolpar av sten samt två stentrappor

med en enklare ledstång av metall. Den västra entrén saknar grind. Entrén i nordväst har en stentrappa som avgränsning mot den intilliggande parkeringsplatsen. I nordost har entrén toppade och falsade grindstolpar i sten. Entrén saknar grind. I öster är entrén en öppning i stenvuren. Kyrkogården har grusade gångar på den södra, äldre delen och den yngre, nedre delen. Trädvegetationen begränsas till området utanför kyrkogården i söder. På den nedre, yngre delen av kyrkogården finns flertalet rygghäckar. Armaturer på kyrkogården är omålade metallstolpar med glasglobslyktor. Sittbänkar finns intill kyrkobyggnaden.

Grusad väg vid kyrkogårdens östra del.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkans och kyrkogårdens höga läge i det omkringliggande landskapet gör att förändringar är synliga och påverkar närmiljön
- Kyrkan och dess plats är en del av bebyggelsen med forntida anor
- Kyrkogårdens murar, vårdar med gjutjärnsstaket, grusgångar och den övre delens ålderdomliga karaktär med en variation av vårdar är en del av helhetskaraktären
- Klockstapeln är ålderdomlig och unik i pastoratet

Grusad gång och rygghäck på den norra, nedre delen.

Stenmur på kyrkogårdens östra sida.

Härna kyrka: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Härna kyrka och kyrkomiljö.

Kyrkans södra sida med grusad gång.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkobyggnaden finns en klockstapel på Härna kyrkogård. Klockstapeln är placerad väster om kyrkan och uppfördes 1737 och har en klocka från 1500-talet. Klockstapeln har rödfärgade lockpanelsfasader och ett spånklätt tak. Ljudluckorna är i form av jalousier. Nordost om kyrkobyggnaden finns en ekonomibygnad med

bland annat wc. Byggnaden har rödfärgade lockpanelsfasader och ett sadeltak med rött tegel samt vita dörrar och fönsterbågar.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Klockstapeln är viktig för kyrkogårdens karaktär och bör underhållas på ett antikvariskt korrekt sätt
- Övrig ekonomibyggnad är av yngre ålder men har en materialitet och färgsättning som bör be hållas

Klockstapeln.

Härna kyrka: gravanordningar *Beskrivning och kulturhistorisk karaktär*

På Härna kyrkogård har 55 vårdar inventerats. Av dessa är åtta från 1800-talet, tjugosex från åren 1900 till 1920-tal och tjugo från åren mellan 1930 och 1940-tal. Tio vårdar är höga eller medelhöga, trettiofyra är låga och nio liggande. Av de inventerade vårdarna har femton stenramar, två vårdar har gjutjärnsstaket och vid dessa saknas en stenvård. En gravplats har häck och växtlighet som omgärdning, här saknas en stenvård.

Av de inventerade vårdarna är gårdsnamn och platser

Ekonomibyggnaden från nordost.

Kyrkobyggnaden från nordost.

inte alldeles vanligt, men förekommer. Namn som förekommer är *Bondarp, Hult, Sassarp, Täbol* och *Åstorp*.

Inte heller titlar är vanligt förekommande men bland de som är vanligare är *lantbrukare*, *handlande* och *soldat*. Andra titlar som förekommer är *distriktsbarnmor-ska*, *häradshövding* och *hovpredikant*. Den sistnämnda tillhör en för kyrkogården unik, mycket hög vård av kalksten med ett spetsformat utförande.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Gravanordningar som höga vårdar, stenramsgravar och gjutjärnsstaket är viktiga för kyrkogårdens kulturhistoriska karaktär
- Likaså mindre gravvårdar, främst på kyrkogårdens norra sida, är ålderdomliga element som är viktiga för kyrkogårdens karaktär
- Vårdar med titlar som lantbrukare speglar bygdens agrara historia
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring

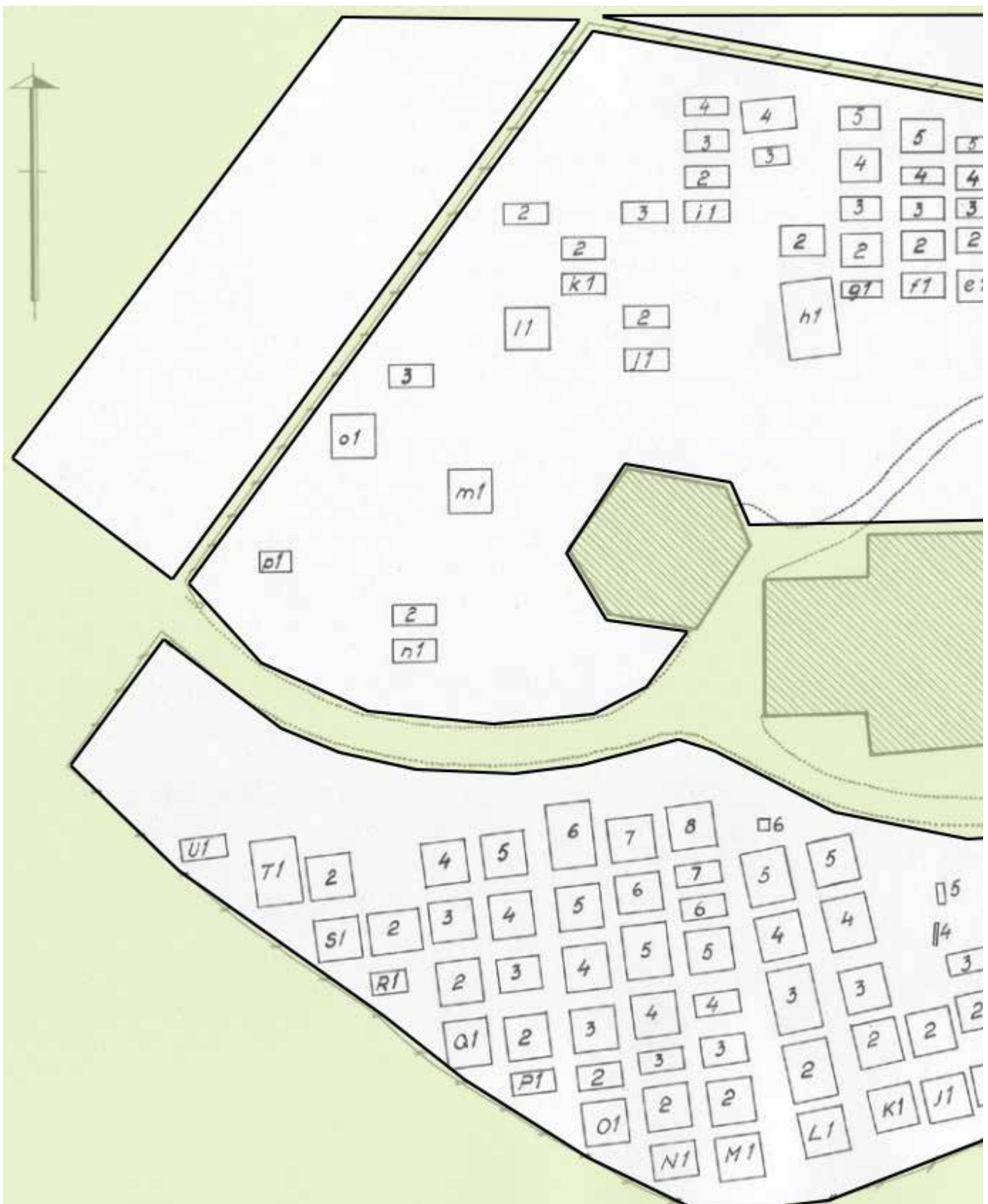
Gravvårdar på kyrkogården.

Härna kyrka: kvarter

Kvarteren på Härna kyrkogård är indelade i fyra kvarter; norr, syd, norr nedre och väst nedre. Kyrkogården karaktäriseras av en ålderdomlig karaktär på de ytor som omger kyrkobyggnaden på den norra och södra sidan. Den södra sidan har en tät och ålderdomlig karaktär där stenramsgravar, gjutjärnsstaket och höga vårdar bidrar till en kulturhistorisk kvalitet. På kyrkans norra sida är karaktären mer gles men ålderdomlig. På kyrkogårdens nedre kvarter är karaktären modernare vilket bidrar till mindre känslighet för förändringar.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kvarter med ålderdomlig prägel bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar, grusade gångar samt växtlighet
- Kvarterens utseendevariation är en viktig del av kyrkogårdens utveckling över tid

Kvarteren på Härna kyrkogård. Källa: Ulricehamns pastorat.

Kvarter Norr

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarteret Norr ligger norr om kyrkobyggnaden på den övre, äldre delen av kyrkogården som omger kyrkan. Området avgränsas av kallmurade stödmurar och murar samt i söder av kyrkobyggnaden. Inom kvarteret finns flertalet äldre vårdar från sent 1800-tal fram till 1940-talet med övervägande låga höjder. Enstaka stenramsgravar och höga vårdar. Området har en gles och öppen karaktär. Inom kvarteret finns kyrkogårdens klockstapel.

Gravvårdar och miljö inom kvarter Norr.

Kvarter Syd

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarteret Syd ligger söder om kyrkobyggnaden och inbäddas i söder av grönska som ger kvarteret ett skyddat intryck och ett motsatt intryck mot kyrkogårdens övriga kvarter som ligger öppet utan hög växtlighet. Kvarteret har flertalet äldre vårdar från 1800-tal och sekelskiftet 1900 samt fram till 1940-talet med låga vårdar. Utmärkande är flera mycket höga och monumentala vårdar med obeliskkaraktär, för bland annat en hovpredikant. Här finns stenramsgravar och gravar med gjutjärnsstaket liksom en grav med enbart växtlighet som inram-

ning. Området har fler låga vårdar i den västra delen av kvarteret, flertalet höga i den östra delen.

Gravvårdar och miljö inom kvarter Syd.

Kvarter Norr nedre

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarteret Norr nedre ligger norr om kyrkobyggnaden på den nedre, yngre delen av kyrkogården. Området präglas av en flack yta och rygghäckar. Området avgränsas i söder och norr av kallmurade stödmurar samt i söder av en grusad gång. Kvarteret har låga portföljvårdar i rader med bakomliggande rygghäckar.

Gravvårdar och miljö inom kvarter Norr nedre.

Kvarter Väst nedre

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Kvarteret Väst nedre ligger väster om kyrkobyggnaden på den nedre, yngre delen av kyrkogården. Området präglas av en flack, gles yta med rygghäck. Området avgränsas mot öster av en kallmurad stenmur och i norr och söder av grusade gångar från kyrkogårdens två entréer i väster. Vårdarna är av låg, yngre utformning.

Gravvårdar och miljö inom kvarter Norr nedre.

Södra Vings kyrka: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Södra Vings kyrkogård är en större kyrkogård som sträcker sig i öst-västlig riktning med olika kvarter; den gamla kyrkogården, mittenkyrkogården och den nya kyrkogården. Södra Vings kyrkogård omges av tätortsbebyggelse som omfattar församlingshem och före detta prästgård, en större skola med flertalet byggnader i söder samt småhus och flerfamiljsbostäder. Kyrkogården i sin helhet omgärdas av en kallmurad stenmur som har ett ålderdomligt utseende med påväxt och kalvning, framför allt inom den äldre kyrkogårdsdelen. Området omgärdas också av en trädkrans, förutom den norra delen av det gamla kvarteret. Inom området finns en stödmur som markerar gräns mellan den gamla kyrkogården och mittenkyrkogården.

Kyrkogården har tre olika kvarter; den gamla kyrkogården, mittenkyrkogården och den nya kyrkogården. Kyrkogården har fem entréer; tre i söder, en i öster och en i norr. De södra entréerna är placerade i varje del av kyrkogården. Den gamla kyrkogårdens entré har höga stenstolpar med klot samt smidegrindar. Mittenkyrkogården har stenstolpar med smidesgrindar och den nya kyrkogården har murade stenstolpar med smidesgrindar. I öster finns en entré mot kyrkogårdens parkeringsplats. Denna entré är endast en öppning i stenmuren. Mot norr finns en entré vid det utanför kyrkogården placerade förrådet. Här finns grindar och grindstolpar i smide. Inom mittenkyrkogården och den nya kyrkogården finns trädvegetation. Kyrkogården har grusade gångar. Mellan den gamla och mittenkyrkogården finns en trappa. Mittenkyrkogården och den nya kyrkogården har en lutning mot norr vilken i den nyare delen har terrasserats.

Armaturer inom kyrkogården är omålade metallstolpar med klassiska stolplyktor. Sittbänkar finns med varierat utförande, invid kyrkobyggnaden, inom mittenkyrkogården och nya kyrkogården samt vid urngravplatsen och askgravlunden.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkan och kyrkogårdens långa historia och kontinuitet och inslag från olika skeden är viktiga för platsens karaktär
- Kyrkogårdens tre kvarter; den gamla kyrkogården, mittenkyrkogården och den nya kyrkogården, är alla viktiga tidsdokument som påvisar kontinuiteten i en kyrkogårds utveckling
- Murar, grindar och grindstolpar, trädkransar och grusgångar har ett högt värde för platsens kulturhistoriska identitet

Grind och grindstolpar vid den gamla kyrkogårdens södra entré.

Häckar och grusad gång på den gamla kyrkogårdens norra del.

Södra Vings kyrka: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Södra Vings kyrka och kyrkomiljö.

Östra sidan om kyrkan med grusad gång.

Mittenkyrkogården och ett sluttande gräsparti och grusad gång.

Askgravlund på den nya kyrkogårdens norra del.

Urngravplats på den nya kyrkogården.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkobyggnaden finns vid Södra Vings kyrkogård fyra byggnader; en servicebyggnad väster om kyrkan, en service- och ekonomibygnad öster om kyrkan, en förrådsbyggnad norr om kyrkan samt Kyrkans hus som ligger söder om kyrkan.

Servicebyggnaden väster om kyrkan är uppförd 1978 i suterräng mellan den gamla kyrkogården och mittenkyrkogården. Byggnaden har vita locklistfasader med grå knutar och foder samt källarvåning med grå betongfasader. Taket är ett sadeltak med rött tegel. Fönsterbågar och dörrar har svart kulör. Mot väster, över entré till källarvåning, finns ett skärmtak med rött tegel. Service- och ekonomibygnaden öster om kyrkan uppfördes 2004 i en våning med röda locklistfasader och ett sadeltak med rött tegel. Fönsterbågar och dörrar är vita. Norr om kyrkan och kyrkogården finns en förrådsbyggnad med plåtklädda fasader och ett sadeltak med plåtbeklädnad.

Söder om kyrkan på en egen fastighet ligger Kyrkans hus som innehåller bland annat församlingshemslokaler. Byggnaden har två vinkelställda huskroppar med en framskjutande del mot norr. Taken är sadeltak och fasaderna har en variation av Mexisten och panel.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Ekonomibygnaderna på kyrkogården är av något yngre ålder men bör behålla materialitet och färgsättning för att harmonisera med den omkringliggande bebyggelsen och kyrkobyggnaden

Ekonomibygnaden väster om kyrkan.

Ekonomibygnad nordost om kyrkan intill parkeringen.

Ekonomibygnad norr om kyrkogårdens norraavgränsning.

Kyrkans hus söder om kyrkan och kyrkogården.

Södra Vings kyrka: gravanordningar Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

På Södra Vings kyrkogård har 109 vårdar inventerats. Av dessa är tjugotvå från 1800-talet, femtiosex från 1900 till 1920-talet, tjugotvå från 1930 till 1940-talet och ett par vårdar från andra hälften av 1900-talet samt från

Kyrkan sedd från öster.

medeltiden och 1600-tal. Femtiosju vårdar av de inventerade är höga eller medelhöga, trettionio låga och nio liggande. Av de inventerade vårdarna har tjugo en stenram, en har pollare med kätting, en har ett smidesstaket och en har en buxbomshäck. På kyrkogården har inventerats fyra järnkors, nio vårdar av kalk- eller sandsten samt en vård av marmor.

Omkring hälften av de inventerade vårdarna har gårdsnamn eller namn över platser, där namn som förekommer är bland annat *Charlottendal, Ekeberg, Kärr, Mastdunga, Romsås, Tomta, Torp* och *Töve*. Ungefär hälften av vårdarna har titlar där vanligt förekommande är bland annat *hemmansägare, lantbrukare, kyrkvård, kyrkoherde* och *kronolänsman*. Andra titlar är bland annat *fjärdingsman, egendomsägare, godsägare, köpman, orgelbyggare, predikant, student, teckningslärarinna fil. mag., verkmästare* och svensk *konsul* i Barcelona.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Den gamla kyrkogården har flertalet monumentala vårdar med varierat utförande som alla

är viktiga element för kyrkogårdens karaktär, som speglar betydelse och samhällsutveckling

- Höga vårdar är viktiga för kyrkogårdens siluett
- Historiska gravanordningar som runstenar intill kyrkobyggnadens västra entré är unika element som bidrar till den historiska identiteten
- Gjutjärnskors och kalkstensvårdar liksom gravhäll är ålderdomliga vårdar unika för kyrkogården
- Vårdar med titlar som hemmansägare, lantbrukare, kyrkoherde och egendomsägare speglar bygden
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring

Gravvårdar inom kyrkogården.

Södra Vings kyrka: kvarter

Kyrkogården har tre olika kvarter; den gamla kyrkogården, mittenkyrkogården och den nya kyrkogården. Kyrkogårdens äldre del, den som omger kyrkobyggnaden, har en ålderdomlig och varierad karaktär med en trädkransinramning och höga och låga vårdar som bidrar till det kulturhistoriska värdet tillsammans med kyrkobyggnaden. På den äldre delens norra del är karaktären något modernare med rygghäckar, vilket gör känslighet till förändring mindre. På kyrkogårdens mittendel och

den nya delen, längst västerut, är känsligheten till förändring mindre på grund av den moderna karaktären.

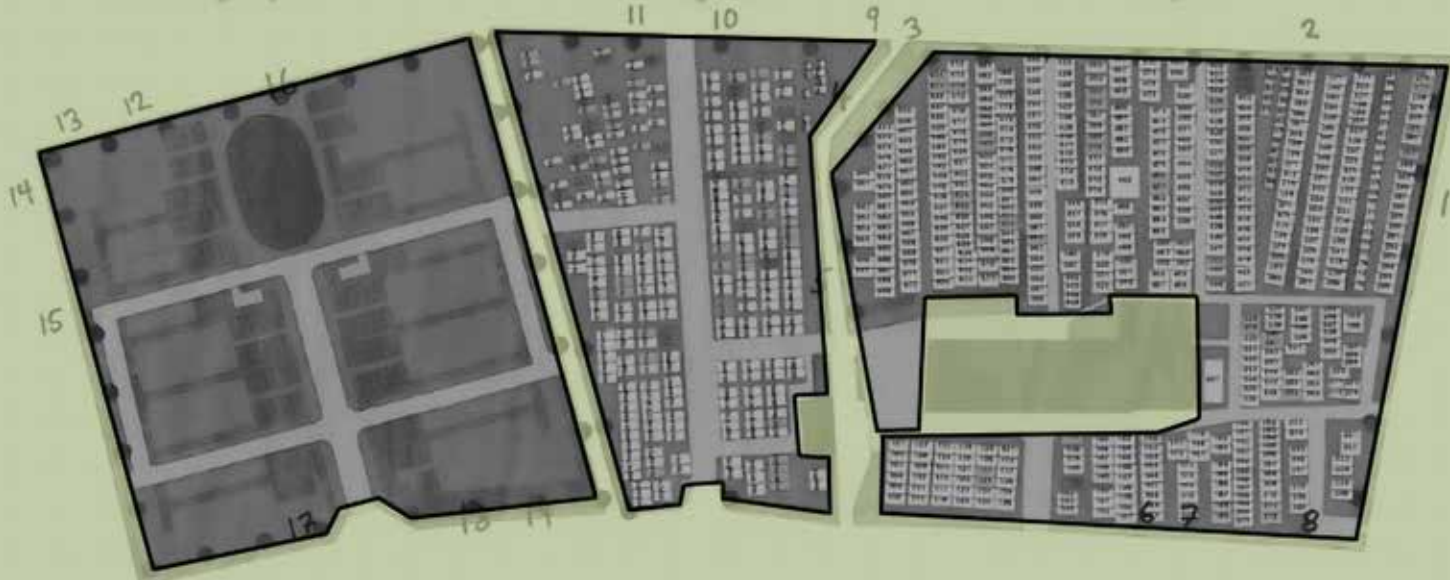
Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kvarter med ålderdomlig prägel bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar, grusade gångar samt träd och växtlighet

Södra Ving - Nya

Södra Ving - Mitt

Södra Ving - Gamla

Kvarteren på Södra Vings kyrkogård. Källa: Ulricehamns pastorat.

- Kvarterens utseendevariation är en viktig del av kyrkogårdens utveckling över tid
- Kyrkogårdens uppdelning i tre större områden är intressant ur ett kyrkogårdshistoriskt perspektiv som påvisar kyrkogårdens utveckling genom landskapsarkitektur, växtlighet och vårdars utseende

Kvarter Gamla kyrkogården *Beskrivning och kulturhistorisk karaktär*

Det kvarter som kallas den gamla kyrkogården omger kyrkobyggnaden i samtliga väderstreck. Den norra delen av kvarteret präglas av en blandning mellan äldre vårdar från 1800-talets andra hälft och nyare vårdare från andra halvan av 1900-talet. Närmast kyrkobyggnaden i norr finns ett flertal stora stenramsgravar med monumentala vårdar. Flertalet 1800-talsvårdar av sandsten står placerade tätt intill varandra och ger en ålder-

domligt monumental karaktär. Mot den norra omgärningen, en stödmur, finns ryggäckar och lägre vårdar med enstaka äldre vårdar.

Den gamla kyrkogårdens östra del präglas dels av stora monumentala vårdar och stenramsgravar, dels av Winguists familjegrav som står enskilt placerat intill kyrkans kor. Winguists gravvård består av två järnkors, en pulpetsten och en markplatta inom en stenram. Den gamla kyrkogårdens södra del präglas även denna av stora stenramsgravar med monumentala stenvårdar som bautastenar och obelisker. Den ålderdomliga strukturen varierar med yngre, lägre vårdar. På den västra delen finns övervägande yngre och lägre vårdar. Väster om kyrkobyggnaden finns tre medeltida stenar uppställda mot vapenhuset samt placerat inom vapenhuset. Här finns även ett ålderdomligt järnkors. Inom kvarteret finns i öster och söder kyrkogårdens trädkrans.

Gravvårdar och miljö inom kvarter Gamla kyrkogården.

Kvarter Mittenkyrkogården *Beskrivning och kulturhistorisk karaktär*

Den del av Södra Vings kyrkogård som kallas Mittenkyrkogården präglas av tiden för utvidgningen av denna som är 1920-tal. Kvarterets östra del har vårdar från tiden tillkomsttiden och enstaka stenramsgravar. Området avgränsas i öster av en stödmur mot den gamla delen av kyrkogården, av kallmurade stenmurar i norr och söder samt kyrkogårdens trädkrans. I väster finns ett antal större lövträd inom kvarteret. Området slut-

tar något åt norr. Inom kvarteret löper en större gång i nord-sydlig riktning samt gångar inom området mot öster och väster.

Kvarter Nya kyrkogården *Beskrivning och kulturhistorisk karaktär*

Södra Vings kyrkogårds nyaste kvarter kallas Nya kyrkogården. Området tillkom 1963–1964 och präglas av denna tid genom låga vårdar placerade på rad med

Gravvårdar och miljö inom kvarter Mittenkyrkogården.

rygghäckar. Området är terrasserat med lutning mot norr och omgärdas mot norr, söder och väster av en kallmurad stenmur och trädkrans. I kvarterets norra del finns en tidigare ceremoniplats som gjordes om till urngravplats under 1980-talet. Platsen har en u-formad häckplantering, inom denna finns en gång av skifferplattor samt plats för vårdar. Inom kvarterets nordvästra del finns en askgravlund skyddad av en terrasserad häckplantering. Askgravlundens har tre stenvårdar placerade i en båge samt en ljusbärare vid häckplanteringen.

Gravvårdar och miljö inom kvarter Nya kyrkogården.

Gravvårdar och miljö inom kvarter Nya kyrkogården.

Trogareds kapell: kapellmiljön som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kapellmiljöns kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Trogareds kapell ligger i samma höjd som det omkringliggande jordbrukslandskapet med småhus- och gårds-

bebyggelser. Kapellmiljön saknar vårdar och har utformningen av en trädgårdsmiljö kring det vita kapellet. Omgärddningen mot norr och öster är ett enkelt vitt trästaket. Mot väster är omgärddningen samma stakettyp men omålat. Mot söder finns en ålderdomlig kallmurad stenmur med delvis häckväxtlighet. Muren är delvis rasad och kalvad med stor påväxt.

Kapellmiljön har två entréer från norr, båda med grindstolpar av trä med smidesgrindar. En enkel och en dubbel. Från entréerna leder grusade gångar mot kapellet, dels mot koret, dels mot kapellets entré i väster. Växtligheten begränsas till mindre buskage samt träd utanför staketet vid den intilliggande vägen i norr. Armatur är omålad metallstolpe med trattformad lykta. Sittbänk finns intill kapellbyggnadens entré i väster.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kapellmiljöns öppna ytor med omgärddning av stenmur och staket ger platsen dess öppna och enkla karaktär

Utsikt från kapellplatsen mot öster.

Omgärddning mot norr.

Grusad gång från kapellplatsens huvudentré mot kapellets entré i väster.

Omgärddning söder om kapellet.

Trogareds kapell: byggnader

Här redovisas kapellmiljöns byggnader, förutom kapellet som beskrivits kortfattat under rubrik Trogareds kapell och kyrkomiljö.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kapellet finns en mindre ekonomibyggnad väster om kapellbyggnaden. Ekonomibyggnaden har vita lockpanelfasader och ett sadeltak med röda betongpannor. Fönstren har vita bågar och dörrarna bruna. Mot öster finns ett smalare trägolv med enkelt räcke i omålat trä.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Ekonomibyggnaden är av yngre ålder men bör behålla sin färgsättning för att harmonisera med kapellbyggnaden

Kapellet från nordost.

Ekonomibyggnadens östra fasad.

Varnums kyrka: kyrkogården som helhet

Här redovisas de övergripande strukturer som är betydelsefulla för kyrkogårdens kulturhistoriska värde, och som i sig har ett eget kulturhistoriskt värde.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Varnums kyrkogård ligger flackt i det omkringliggande jordbrukslandskapet. I norr finns en större gårdsbebyggelse. Kyrkogården omgärdas av en kallmurad stenmur och trädkrans. I norr finns en hög häck mot den intilliggande gårdsbebyggelsen.

Kyrkogården präglas av en större öppen parkyta i norr med få vårdar samt ett större tätt begravningsområde i söder med flertalet bevarade stenramsgravar omgivna av grusgångar. Kyrkogården har en entré i norr med grindstolpar i sten och smidesgrindar. Från entrén i norr löper en grusad gång mot kyrkobyggnadens entré på byggnadens norra sida. I öster finns en enklare entré med en öppning i stenmuren. En askgravlund ligger öster om kyrkobyggnaden intill koret och sakristian. Vid det smala västra området finns en gång med be-

tongplattor. Övriga gångar är grusade. Sittbänkar med gjutjärnsgavlar finns intill kyrkobyggnaden.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkogårdens murar, trädkrans, grind och grindstolpar samt grusgångar är viktiga för områdets karaktär
- Stenramsgravar och dess sammanhang i den södra delen av kyrkogården ger en unik bild av en kyrkogård från tidigt 1900-tal
- Askgravlunden öster om kyrkobyggnaden är ett väl komponerat tillskott till kyrkogården med en diskret placering

Grind och grindstolpar vid kyrkogårdens huvudentré i norr.

Grusad gång vid kyrkans norra sida.

Stenmur intill väg i väster.

Gräsyta mot nordost.

Varnums kyrka: byggnader

Här redovisas kyrkogårdens byggnader, förutom kyrkan som beskrivits kortfattat under rubrik Varnums kyrka och kyrkomiljö.

Beskrivning och kulturhistorisk karaktär

Förutom kyrkobyggnaden finns ingen annan byggnad på Varnums kyrkogård.

Kyrkan sedd från norr.

Varnums kyrka: gravanordningar *Beskrivning och kulturhistorisk karaktär*

På Varnums kyrkogård har 62 vårdar inventerats. Av dessa är två från 1800-talet, fyrtiofem från 1900-talets första halva samt femton från 1900-talets andra hälft. Fjorton vårdar är höga eller medelhöga, fyrtiosju låga eller liggande. Av de inventerade vårdarna har fyrtioåtta stenram vilket är karaktäriserande på Varnums kyrkogård. Två vårdar är gjutjärnskors, vilket är ett ovanligt inslag på kyrkogården. Gårdsnamn och platser förekommer på ungefär hälften av de inventerade vårdarna, bland dessa märks *Kvarnegården*, *Nitta*, *Stommen*, *Ågård* och *Årnäs*. Titlar är inte helt vanligt men förekommer. Titlar som märks är bland annat *hemmansägare*, *folkskollärare*, *stationsföreståndare*, *smedmästare*, *fanjunkare*, *godsägare* och *soldat*.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Kyrkogårdens många stenramsgravar och grusade gångar är viktiga kulturhistoriska element som gör den unik, ett viktigt dokument över en kyrkogårds utformning från sekelskiftet 1900 fram till mitten av seklet
- Flertalet stenramsgravar med vårdar från 1930- och 1940-talen med konstnärlig utformning är viktiga element
- Vårdar med titlar som hemmansägare speglar bygdens historia
- Vårdar med gårdsnamn ger en tydlig lokal förankring

Gravvårdar inom kyrkogården.

Gravvårdar inom kyrkogården.

Varnums kyrka: kvarter

Kyrkogården omfattar endast ett kvarter, kyrkogården i sin helhet. Kyrkogårdens södra del har, genom den del som ligger längst söderut, ett högt kulturhistoriskt värde i sin helhet genom de stenramsgravar omgärdade av grus som bidrar till en unik och idag ovanlig kyrkogårdsmiljö. En förändring av miljön på denna del av kyrkogården är känslig. Närmare kyrkobyggnaden har kyrkogården en modernare karaktär med låga vårdar och rygghäckar. I den norra delen av kyrkogården är

karaktären mer av en parkmiljö, där de få vårdar som kvarstår fyller en viktig funktion i sin helhet.

Riktlinjer för bevarande av kulturhistoriska värden

- Den södra delen av kyrkogården med ålderdomlig prägel bör bevaras genom bibehållna kulturhistoriskt viktiga gravanordningar med stenramar och grusade gångar, träd och växtlighet
- Utseendevariationen i kyrkogården i sin helhet är en viktig del som påvisar kyrkogårdens utveckling

Gravvårdar och miljö inom kyrkogården.

Gravvårdar och miljö inom kyrkogården.

Kvarteren på Varnums kyrkogård.
Källa: Ulricehamns pastorat.

340	196	158	120	082	042	001
341	197	159	121	083	044	002
342	198	160	122	084	045	003
343	199	161	123	085	046	004
344	200	162	124	086	047	005
345	201	163	125	087	048	006
346	202	164	126	088	049	007
347	203	165	127	089	050	008
348	204	166	128	090	051	009
349	205	167	129	091	052	010
350	206	168	130	092	053	011
351	207	169	131	093	054	012
352	208	170	132	094	055	013
353	209	171	133	095	056	014
354	210	172	134	096	057	015
355	211	173	135	097	058	016
356	212	174	136	098	059	017
357	213	175	137	099	060	018
358	214	176	138	100	061	019
359	215	177	139	101	062	020
360	216	178	140	102	063	021
361	217	179	141	103	064	022
362	218	180	142	104	065	023
363	219	181	143	105	066	024
364	220	182	144	106	067	025
365	221	183	145	107	068	026
366	222	184	146	108	069	027
367	223	185	147	109	070	028
368	224	186	148	110	071	029
369	225	187	149	111	072	030
370	226	188	150	112	073	031
371	227	189	151	113	074	032
372	228	190	152	114	075	033
373	229	191	153	115	076	034
374	230	192	154	116	077	035
375	231	193	155	117	078	036
376	232	194	156	118	079	037
377	233	195	157	119	080	038
378	234	196	158	120	081	039
379	235	197	159	121	082	040
380	236	198	160	122	083	041
381	237	199	161	123	084	042
382	238	200	162	124	085	043
383	239	201	163	125	086	044
384	240	202	164	126	087	045
385	241	203	165	127	088	046
386	242	204	166	128	089	047
387	243	205	167	129	090	048
388	244	206	168	130	091	049
389	245	207	169	131	092	050
390	246	208	170	132	093	051
391	247	209	171	133	094	052
392	248	210	172	134	095	053
393	249	211	173	135	096	054
394	250	212	174	136	097	055
395	251	213	175	137	098	056
396	252	214	176	138	099	057
397	253	215	177	139	100	058
398	254	216	178	140	101	059
399	255	217	179	141	102	060
400	256	218	180	142	103	061
401	257	219	181	143	104	062
402	258	220	182	144	105	063
403	259	221	183	145	106	064
404	260	222	184	146	107	065
405	261	223	185	147	108	066
406	262	224	186	148	109	067
407	263	225	187	149	110	068
408	264	226	188	150	111	069
409	265	227	189	151	112	070
410	266	228	190	152	113	071
411	267	229	191	153	114	072
412	268	230	192	154	115	073
413	269	231	193	155	116	074
414	270	232	194	156	117	075
415	271	233	195	157	118	076
416	272	234	196	158	119	077
417	273	235	197	159	120	078
418	274	236	198	160	121	079
419	275	237	199	161	122	080
420	276	238	200	162	123	081
421	277	239	201	163	124	082
422	278	240	202	164	125	083
423	279	241	203	165	126	084
424	280	242	204	166	127	085
425	281	243	205	167	128	086
426	282	244	206	168	129	087
427	283	245	207	169	130	088
428	284	246	208	170	131	089
429	285	247	209	171	132	090
430	286	248	210	172	133	091
431	287	249	211	173	134	092
432	288	250	212	174	135	093
433	289	251	213	175	136	094
434	290	252	214	176	137	095
435	291	253	215	177	138	096
436	292	254	216	178	139	097
437	293	255	217	179	140	098
438	294	256	218	180	141	099
439	295	257	219	181	142	100
440	296	258	220	182	143	101
441	297	259	221	183	144	102
442	298	260	222	184	145	103
443	299	261	223	185	146	104
444	300	262	224	186	147	105
445	301	263	225	187	148	106
446	302	264	226	188	149	107
447	303	265	227	189	150	108
448	304	266	228	190	151	109
449	305	267	229	191	152	110
450	306	268	230	192	153	111
451	307	269	231	193	154	112
452	308	270	232	194	155	113
453	309	271	233	195	156	114
454	310	272	234	196	157	115
455	311	273	235	197	158	116
456	312	274	236	198	159	117
457	313	275	237	199	160	118
458	314	276	238	200	161	119
459	315	277	239	201	162	120
460	316	278	240	202	163	121
461	317	279	241	203	164	122
462	318	280	242	204	165	123
463	319	281	243	205	166	124
464	320	282	244	206	167	125
465	321	283	245	207	168	126
466	322	284	246	208	169	127
467	323	285	247	209	170	128
468	324	286	248	210	171	129
469	325	287	249	211	172	130
470	326	288	250	212	173	131
471	327	289	251	213	174	132
472	328	290	252	214	175	133
473	329	291	253	215	176	134
474	330	292	254	216	177	135
475	331	293	255	217	178	136
476	332	294	256	218	179	137
477	333	295	257	219	180	138
478	334	296	258	220	181	139
479	335	297	259	221	182	140
480	336	298	260	222	183	141
481	337	299	261	223	184	142
482	338	300	262	224	185	143
483	339	301	263	225	186	144
484	340	302	264	226	187	145
485	341	303	265	227	188	146
486	342	304	266	228	189	147
487	343	305	267	229	190	148
488	344	306	268	230	191	149
489	345	307	269	231	192	150
490	346	308	270	232	193	151
491	347	309	271	233	194	152
492	348	310	272	234	195	153
493	349	311	273	235	196	154
494	350	312	274	236	197	155
495	351	313	275	237	198	156
496	352	314	276	238	199	157
497	353	315	277	239	200	158
498	354	316	278	240	201	159
499	355	317	279	241	202	160
500	356	318	280	242	203	161
501	357	319	281	243	204	162
502	358	320	282	244	205	163
503	359	321	283	245	206	164
504	360	322	284	246	207	165
505	361	323	285	247	208	166
506	362	324	286	248	209	167
507	363	325	287	249	210	168
508	364	326	288	250	211	169
509	365	327	289	251	212	170
510	366	328	290	252	213	171
511	367	329	291	253	214	172
512	368	330	292	254	215	173
513	369	331	293	255	216	174
514	370	332	294	256	217	175
515	371	333	295	257	218	176
516	372	334	296	258	219	177
517	373	335	297	259	220	178
518	374	336	298	260	221	179
519	375	337	299	261	222	180
520	376	338	300	262	223	181
521	377	339	301	263	224	182
522	378	340	302	264	225	183
523	379	341	303	265	226	184
524	380	342	304	266	227	185
525	381	343	305	267	228	186
526	382	344	306	268	229	187
527	383	345	307	269	230	188
528	384	346	308	270	231	189
529	385	347	309	271	232	190
530	386	348	310	272	233	191
531	387	349	311	273	234	192
532	388	350	312	274	235	193
533	389	351	313	275	236	194
534	390	352	314	276	237	195
535	391	353	315	277	238	196
536	392	354	316	278	239	197
537	393	355	317	279	240	198
538	394	356	318	280	241	199
539	395	357	319	281	242	200
540	396	358	320	282	243	201
541	397	359	321	283	244	202
542	398	360				

Kyrkogården i sin helhet som ett kvarter *Beskrivning och kulturhistorisk karaktär*

Norr om kyrkan består kyrkogården mestadels av gräsytor utan vårdar. Ett fåtal vårdar finns norr om kyrkan mot omgärdningen (häckplantering) i norr samt nordost om kyrkan med ett par monumentala vårdar, bland annat en bautasten. Området avgränsas av häckplantering, kyrkogårdens trädkrans samt en grusad gång som löper mellan kyrkogårdens entré i norr och kyrkobyggnaden.

Söder om kyrkan har kyrkogården två olika karaktärer, dels området längst söderut med flertalet stenramsgravar med grusade gångar, dels området närmast kyrkobyggnaden med rygghäckar och yngre, lägre vårdar. Den äldre delen av området söder mot kyrkogårdens södra omgärdning karaktäriseras av många stenramsgravar med vårdar från tiden 1930- till 1940-tal. Ett flertal äldre och högre vårdar finns, från tiden runt sekelskiftet 1900. Den yngre delen av området närmare kyrkobyggnaden karaktäriseras av låga vårdar med rygghäckar, delvis mycket glest placerade vårdar. Gångar är i denna del av området är av gräs. Växtlighet är perenna planteringar samt kyrkogårdens trädkrans och rygghäckarna. Området avgränsas i söder och öster av stenmur och trädkrans.

Området väster om kyrkan avgränsas av en gång med plattor i öster samt kyrkogårdens omgärdning i väster, den kallmurade stenmuren. Området har en rad med lägre vårdar där dessa har en övervägande yngre ålder. Växtligheten består av kyrkogårdens trädkrans. Området öster om kyrkan är kyrkogårdens askgravlund med en cirkulärt formad häckplantering och stenvårdar inom denna. Lunden ligger öster om kyrkobyggnaden intill kyrkans kor och sakristia.

Kulturhistoriskt värdefulla objekt

I denna vård- och underhållsplan finns samtliga församlingens kyrkogårdar med markerade gravanordningar. Tabeller för respektive kyrkogård finns som separata dokument, inte i denna vård- och underhållsplan.

Läsanvisningar för gravkartor och tabeller

Enskilda objekt, men del av en helhet

I denna del redovisas kyrkogårdens mest värdefulla gravvårdar och andra fasta anordningar med skadeläge och åtgärdsförslag i tabeller. Objektbeskrivningarna är tänkta att komplettera kapitel Kulturhistoriskt värdefulla

strukturer, som fokuserar på de bredare kulturhistoriska värdena på kyrkogården. Båda delar är viktiga och ger information om förhållningssätt för att kyrkogårdens kulturhistoriska värden inte ska minskas och dess utseende och karaktär inte förvanskas.

Tabellerna är inte menade att användas som gallringsredskap för att avgöra vilka gravanordningar som kan tas bort. Gravordningar som inte pekats ut i den kulturhistoriska inventeringen bör ändå betraktas som en avgörande del av kulturmiljön på kyrkogården. Det är länsstyrelsen som vid tillståndsprövningen avgör om en åtgärd ska få genomföras eller ej.

Om gravkartorna

På gravkartorna finns gravanordningar med höga och mycket höga kulturhistoriska värden utmarkerade på sina respektive platser på kyrkogården.

Om kulturhistorisk värdering av gravanordningar

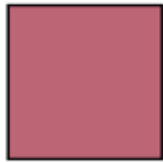
Det finns en mängd kvaliteter som ensamma och/eller tillsammans utgör en gravanordnings kulturhistoriska värden.

De äldsta vårdarna är viktiga att bevara för att få en kontinuitet så långt bakåt i tiden som möjligt. Även yngre vårdar är värdefulla som representanter för olika tiders stilideal. Den äldre karaktären på kyrkogården hänger ofta ihop med en rik variation av vårdar i olika höjd och utformning. Gravvårdar med ålderdomliga proportioner, det vill säga att de är högre än vad de är breda, är starka karaktärsbärare på kyrkogårdarna. Själva höjden är också viktig för upplevelsen, där högre vårdar, men även hållar, markplattor och pulpetstenar blir extra betydelsefulla i sammanhanget.

Informationen som finns att hämta hos gravvården räknas också in i bedömningen. Vad kan den berätta om tiden då den anlades? Genom titlarna på gravstenarna kan vi få veta en hel del om trakten där vi befinner oss.

Vidare kan gravvårdar väljas ut för att de har en speciell utformning eller består av ovanligare material, exempelvis hantverksmässigt eller konstnärligt utformade gravvårdar, eller där utformningen har en lokalhistorisk förankring.

Bevarade inramningar som stenramar och infattningshäckar bidrar till en gravvårds kulturhistoriska värde. Dessa börjar bli ovanliga inslag på kyrkogårdarna då många tas bort på grund av att de anses försvåra skötseln av kyrkogården.

Gravanordning med
mycket höga kulturhistoriska värden

Gravanordning med
höga kulturhistoriska värden

På kyrkogården finns människor från alla samhällsskikt begravda och det är viktigt att detta fortsätter att vara läsbart på plats. Mer anspråkslöst utformade gravvårdar ska även de bevaras för framtiden. Det blir annars lätt så att det är de välkända och välbärgade personerna som får sin historia berättad på kyrkogården eftersom det är dessa som har de mer påkostade och iögonfallande vårdarna. Spår från det så kallade allmänna varvet uppmärksammas alltid i de fall de återfinns.

Gravvårdar kan även bedömas vara kulturhistoriskt värdefulla på grund av att de har en personhistoria knuten till sig av lokalt eller nationellt intresse.

I vissa fall har ett representativt urval gjorts. Detta innebär alltså att där det förekommer flera likvärdiga gravvårdar så har i vissa fall en eller två valts ut och dokumenterats.

Den kulturhistoriska bedömningen är en komplex process där de enskilda egenskaperna tillsammans kan bidra till ett högre värde beroende på hur de samverkar. Varje kyrkogård är dessutom unik och gravvårdarna bedöms utifrån sitt sammanhang.

Förklaring av de kulturhistoriska motiveringarna i tabellerna

Gravanordningar med höga och mycket höga kulturhistoriska värden redovisas på gravkartorna samt i tabellen för respektive kyrkogård. För varje gravvård i tabellen finns en tillhörande kulturhistorisk motivering som anger de viktigaste värdebärande egenskaperna för gravvården.

Gravanordningarna är markerade på gravkartorna enligt markering med röd fylld fyrkant för gravanordning med mycket höga kulturhistoriska värden och blå fylld cirkel för gravanordning med höga kulturhistoriska värden.

Ålder

Gravvårdar som tillverkats före den industriella revolutionen i mitten på 1800-talet är gjorda för hand och utgör en mycket liten del av kyrkogårdarnas bestånd idag, vilket gör att dessa vårdar har mycket höga kulturhistoriska värden. Kulturhistoriska värden kopplade till ålder tillskrivs även vårdar som tillkommit därefter, som är äldre än hundra år gamla. Ålderskriteriet bör

även sättas i relation till kyrkogårdens och gravkvartrets ålder och sammansättning.

Samhällshistoriskt värde

Gravvården innehåller på ett eller annat sätt information om samhällets historia, t.ex. inskriptioner med äldre yrkestitlar, äldre stavning och språkbruk. Även inskriptioner med sentenser, psalmverser, bibelord och minnesord kan vara av samhällshistoriskt intresse.

Lokalhistoriskt värde

Inskriptioner med lokal förankring, t.ex. Orts-/gårdsnamn eller titlar med anknytning till bygden och orten, exempelvis jordbruk, järnväg, skogsbruk eller samhällsinstitutioner som handel, kyrka och skola. Gravanordningar som minner om lokalhistoriskt viktiga händelser, eller som är resta över lokalhistoriskt betydelsefulla personer. Vårdar som visar tecken på lokal hantverks-tradition, genom t.ex. material och/eller utformning.

Socialhistoriskt värde

Vården belyser på ett eller annat sätt människors olika villkor och sociala ställning från ett historiskt perspektiv, ofta med fokus på de som tillskrivits lägre status i samhället. Även de synbara skillnaderna mellan påkostade och anspråkslöst utformade gravanordningar är intressanta i sammanhanget. Till denna kategori hör gravvårdar med korta inskriptioner eller kvinnliga yrkestitlar, samt kvinno-, syskon- och barngravar. Linjegravar som varit en del av det så kallade allmänna varvet är intressanta ur ett socialhistoriskt perspektiv.

Konsthistoriskt värde

Gravanordningar med konstnärliga värden, som kan vara utförda med stor hantverksskicklighet, till exempel med porträtt eller speciell dekor. Vårdar med stilhistoriskt intressant utformning, både tidstypiska och ovanliga. Gravanordningar i ovanligare material, exempelvis kalksten, sandsten, marmor, betong, järn eller trä.

Karaktärs- och miljöskapande värden

Gravanordningar som utgör en del av kyrkogårdens specifika karaktär och bidrar till upplevelsen av kyrkogårdens helhetsmiljö. De kan också tillföra en förståelse för kyrkogårdens historiska utveckling, och exempelvis representera ett gravkvarters tillkomst. Exempel på karaktärs- och miljöskapande värden är ålderdomliga proportioner (värden är högre än den är bred), utmärkande genom sin höjd (minst 1 meter) eller utmärkande på annat sätt, exempelvis genom utformning eller placering. Gravanordningar med bevarade omgärdningar, så kallade ramgravar, innehåller också dessa värden. Här ingår också gravanordningar i områden med sammanhållen karaktär.

Om åtgärdsförslagen i tabellerna

Vid inventeringen av gravanordningar och andra fasta anordningar har en bedömning av nuvarande skick gjorts. Åtgärdsförslagen som redovisas i tabellerna är kortfattade, och kräver ibland vidare utredning för att klargöra exakt vilka åtgärder som behöver utföras, på vilket sätt och av vem. I vissa fall behöver en konservator upprätta åtgärdsprogram.

Generellt gäller att åtgärder ska utföras med material och metoder som är lämpliga med hänsyn till byggnadens eller anläggningens kulturhistoriska värde. Åtgärder som inte räknas som sedvanligt underhåll och som kan påverka kyrkogårdens eller objektets kulturhistoriska värde kan kräva tillstånd av länsstyrelsen.

Till sedvanligt underhåll räknas bland annat att rengöra gravvårdar från biologisk påväxt om vårdarna är av hårda bergarter som granit och diabas och inte har några skador. I bilaga 1 går det att läsa mer om allmänna råd om vård och underhåll av gravanordningar.

I de åtgärdsförslag som gjorts har följande prioriteringsordning använts:

- Åtgärdas snarast
- Åtgärdas inom 5 år
- Åtgärdas inom 10 år
- Årligt återkommande kontroll eller åtgärd

Gravkartor med gravanordningar

Fänneslunda-Grovare kyrkogård

100	114	130	145	156	166
101	115	131	146	157	167
102	116	132	147	158	168
103	117	133	148	159	169
104	118	134	149	160	170
105	119	135	150	161	171
106	120	136	151	162	172
107	121	137	152	163	173
108	122	138	153	164	174
109	123	139	154	165	175
110	124	140	155	166	176
111	125	141	156	167	177
112	126	142	157	168	178
113	127	143	158	169	179
114	128	144	159	170	180
115	129	145	160	171	181
116	130	146	161	172	182
117	131	147	162	173	183
118	132	148	163	174	184
119	133	149	164	175	185
120	134	150	165	176	186
121	135	151	166	177	187
122	136	152	167	178	188
123	137	153	168	179	189
124	138	154	169	180	190
125	139	155	170	181	191
126	140	156	171	182	192
127	141	157	172	183	193
128	142	158	173	184	194
129	143	159	174	185	195
130	144	160	175	186	196
131	145	161	176	187	197
132	146	162	177	188	198
133	147	163	178	189	199
134	148	164	179	190	200
135	149	165	180	191	201
136	150	166	181	192	202
137	151	167	182	193	203
138	152	168	183	194	204
139	153	169	184	195	205
140	154	170	185	196	206
141	155	171	186	197	207
142	156	172	187	198	208
143	157	173	188	199	209
144	158	174	189	200	210
145	159	175	190	201	211
146	160	176	191	202	212
147	161	177	192	203	213
148	162	178	193	204	214
149	163	179	194	205	215
150	164	180	195	206	216
151	165	181	196	207	217
152	166	182	197	208	218
153	167	183	198	209	219
154	168	184	199	210	220
155	169	185	200	211	221
156	170	186	201	212	222
157	171	187	202	213	223
158	172	188	203	214	224
159	173	189	204	215	225
160	174	190	205	216	226
161	175	191	206	217	227
162	176	192	207	218	228
163	177	193	208	219	229
164	178	194	209	220	230
165	179	195	210	221	231
166	180	196	211	222	232
167	181	197	212	223	233
168	182	198	213	224	234
169	183	199	214	225	235
170	184	200	215	226	236
171	185	201	216	227	237
172	186	202	217	228	238
173	187	203	218	229	239
174	188	204	219	230	240
175	189	205	220	231	241
176	190	206	221	232	242
177	191	207	222	233	243
178	192	208	223	234	244
179	193	209	224	235	245
180	194	210	225	236	246
181	195	211	226	237	247
182	196	212	227	238	248
183	197	213	228	239	249
184	198	214	229	240	250
185	199	215	230	241	251
186	200	216	231	242	252
187	201	217	232	243	253
188	202	218	233	244	254
189	203	219	234	245	255
190	204	220	235	246	256
191	205	221	236	247	257
192	206	222	237	248	258
193	207	223	238	249	259
194	208	224	239	250	260
195	209	225	240	251	261
196	210	226	241	252	262
197	211	227	242	253	263
198	212	228	243	254	264
199	213	229	244	255	265
200	214	230	245	256	266
201	215	231	246	257	267
202	216	232	247	258	268
203	217	233	248	259	269
204	218	234	249	260	270
205	219	235	250	261	271
206	220	236	251	262	272
207	221	237	252	263	273
208	222	238	253	264	274
209	223	239	254	265	275
210	224	240	255	266	276
211	225	241	256	267	277
212	226	242	257	268	278
213	227	243	258	269	279
214	228	244	259	270	280
215	229	245	260	271	281
216	230	246	261	272	282
217	231	247	262	273	283
218	232	248	263	274	284
219	233	249	264	275	285
220	234	250	265	276	286
221	235	251	266	277	287
222	236	252	267	278	288
223	237	253	268	279	289
224	238	254	269	280	290
225	239	255	270	281	291
226	240	256	271	282	292
227	241	257	272	283	293
228	242	258	273	284	294
229	243	259	274	285	295
230	244	260	275	286	296
231	245	261	276	287	297
232	246	262	277	288	298
233	247	263	278	289	299
234	248	264	279	290	300
235	249	265	280	291	301
236	250	266	281	292	302
237	251	267	282	293	303
238	252	268	283	294	304
239	253	269	284	295	305
240	254	270	285	296	306
241	255	271	286	297	307
242	256	272	287	298	308
243	257	273	288	299	309
244	258	274	289	300	310
245	259	275	290	301	311
246	260	276	291	302	312
247	261	277	292	303	313
248	262	278	293	304	314
249	263	279	294	305	315
250	264	280	295	306	316
251	265	281	296	307	317
252	266	282	297	308	318
253	267	283	298	309	319
254	268	284	299	310	320
255	269	285	300	311	321
256	270	286	301	312	322
257	271	287	302	313	323
258	272	288	303	314	324
259	273	289	304	315	325
260	274	290	305	316	326
261	275	291	306	317	327
262	276	292	307	318	328
263	277	293	308	319	329
264	278	294	309	320	330
265	279	295	310	321	331
266	280	296	311	322	332
267	281	297	312	323	333
268	282	298	313	324	334
269	283	299	314	325	335
270	284	300	315	326	336
271	285	301	316	327	337
272	286	302	317	328	338
273	287	303	318	329	339
274	288	304	319	330	340
275	289	305	320	331	341
276	290	306	321	332	342
277	291	307	322	333	343
278	292	308	323	334	344
279	293	309	324	335	345
280	294	310	325	336	346
281	295	311	326	337	347
282	296	312	327	338	348
283	297	313	328	339	349
284	298	314	329	340	350
285	299	315	330	341	351
286	300	316	331	342	352
287	301	317	332	343	353
288	302	318	333	344	354
289	303	319	334	345	355
290	304	320	335	346	356
291	305	321	336	347	357
292	306	322	337	348	358
293	307	323	338	349	359
294	308	324	339	350	360
295	309	325	340	351	361
296	310	326	341	352	362
297	311	327	342	353	363
298	312	328	343	354	364
299	313	329	344	355	365
300	314	330	345	356	366
301	315	331	346	357	367
302	316	332	347	358	368
303	317	333	348	359	369
304	318	334	349	360	370
305	319	335	350	361	371
306	320	336	351	362	372
307	321	337	352	363	373
308	322	338	353	364	374
309	323	339	354	365	375
310	324	340	355	366	376
311	325	341	356	367	377
312	326	342	357	368	378
313	327	343	358	369	379
314	328	344	359	370	380
315	329	345	360	371	381
316	330	346	361	372	382
317	331	347	362	373	383
318	332	348	363	374	384
319	333	349	364	375	385
320	334	350	365	376	386
321	335	351	366	377	387
322	336	352	367	378	388
323	337	353	368	379	389
324	338	354	369	380	390
325	339	355	370	381	391
326	340	356	371	382	392
327	341	357	372	383	393
328	342	358	373	384	394
329	343	359	374	385	395
330	344	360	375	386	396
331	345	361	376	387	397
3					

TECKENTÖRKLÄRING

- GRÄVYTA
- GRÄVSTEN
- BELYSNING
- GÅNGYTA
- BÜSKÅGE
- STEN MUR
- TRÅD

GRAVPLÅN AR ET
MÄRKERÅDE

Del- nr	Art.	Beskrivning				Material	Vol- nr Årens Dimension	Anm.	
Samn.	Stad	Kap.	Kam.	Stad.	Qv.	Stara	Erhål	Erhål nr	

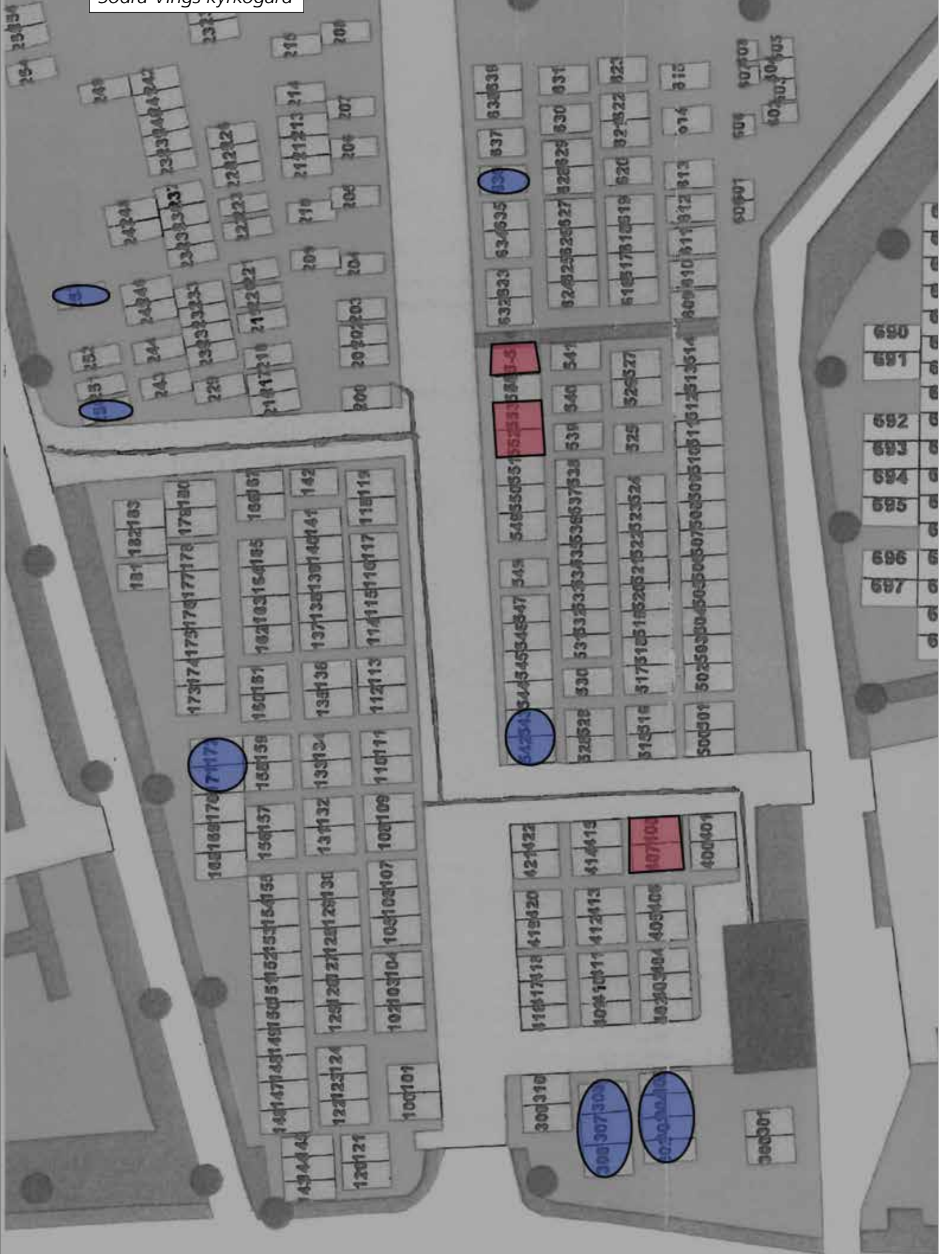

Fänneslunda kyrkogård

Härna kyrkogård

Södra Vings kyrkogård

Varnums kyrkogård

Framtida förvaltning

Södra Vings församlings kyrkogårdar är ett levande kulturarv som kommer fortsätta att förändras. Hur kan kyrkogården utvecklas utan att dess kulturhistoriska värden minskar?

Behov

Södra Vings församlings kyrkogårdar har olika förutsättningar när det gäller behov av gravplatser, utrymme och platsens förutsättningar. Vissa kyrkogårdar har större tomma ytor, andra färre platser för en ny grav. Gravskicket kan variera, önskemål från pastoratet likaså. En strategi för kyrkogårdens förvaltning som innehåller en vård- och underhållsplan är en viktig förutsättning för den långsiktiga förvaltningen. Förvaltningen ska omfatta både gravvårdar och dess skötsel, men även det gröna arvet och de många attribut som gör den enskilda kyrkogården värdefull. Här är bland annat en trädvårdsplan viktig.

Återanvändning av gravanordningar

I vissa fall kan det vara lämpligt med återanvändning av gravanordningar. Detta kan vara ett sätt att möta efterfrågan på gravplatser eller att långsiktigt kunna bevara återlämnade gravanordningar som har ett karaktärs- och miljöskapande värde för kyrkogården. Återanvändning påverkar det kulturhistoriska värdet och avläsbarheten i anläggningen i viss mån men har fördelar ur ett miljö- och resursbesparande perspektiv. Kontakta alltid länsstyrelsen vid förfrågan om återanvändning av en gravanordning.

Återanvändning kan till exempel ske genom att en ursprunglig inskription slipas bort och ersätts eller att den täcks med till exempel en textförsedd metallplatta. Om möjligt bör befintlig inskription bevaras, och ny text kan i vissa fall i stället anbringas till exempel på sockel eller på gravvårdens baksida. Nya inskriptioner utförs på ett sådant sätt att de stilmässigt stämmer överens med gravvårdens tidstypiska utseende. Ursprunglig dekor på gravvården ska bevaras liksom eventuella stenramar. Gravplatserna där dessa gravvårdar finns får återanvändas på ett sätt som är förenligt med den ursprungliga gravvårdens tidstypiska karaktär. Gravvården bör om möjligt inte flyttas från sin ursprungliga plats. Om den måste flyttas från sin plats bör den flyttas till ett område med gravvårdar från samma tidsperiod, men en sådan åtgärd kräver tillstånd från länsstyrelsen.

I Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar rekommenderas att värden markeras med en speciell symbol för att visa att det är en gammal sten som återanvänts. Markeringens utformning bör ske i samråd med stiftet för att möjliggöra enhetlighet mellan olika pastorat. I samma skrift står det också att »Vid återupplåtelse av gravplats på vilken det finns en värdefull gravvård kan huvudmannen behålla gravvården och teckna avtal med den nye gravrättsinnehavaren om att få hyra eller disponera gravstenen. Huvudmannen och den nye gravrättsinnehavaren bör teckna avtal om dispositionsrätt till gravvården«.

Källor

Tryckta källor

Litteratur

Andersson, Hanna. *Informationsfolder Södra Vings pastorat, Fänneslunda Grovare kyrka*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Andersson, Hanna. *Informationsfolder Södra Vings pastorat, Härna kyrka*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Andersson, Hanna. *Informationsfolder Södra Vings pastorat, Södra Vings kyrka*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Andersson, Hanna. *Informationsfolder Södra Vings pastorat, Varnums kyrka*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Andersson, Hanna. *Informationsfolder Södra Vings pastorat, Trogareds kapell*. Södra Vings kyrkliga samfällighet.

Bergquist, Nils. 1949. *Varnum, en Västgötaskocken*.

Börjesson, Gösta. 1994. *Ödekyrkor i Västergötland*. Nr 20. Skaraborgs länsmuseum. ISBN 9 185 884 804.

Gullbrandsson, Robin. 2012. Kyrkorna, ur *Kyrkorna i Skara stift. Skara stiftshistoriska sällskap*. ISBN 9 789 186 681 098.

Markving, Gustaf och Ulla. 1981. *Kyrkorna i Sjuhäradsbygden. Presentation i text och bild av samtliga kyrkor i Sjuhäradsbygden, som tillhör Svenska kyrkan*. ISBN 9 197 032 700.

Sveriges bebyggelse. Statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. *Landsbygden*. Älvsborgs län. Del III. Bokförlaget Hermes AB.

Sveriges bebyggelse. Statistisk-topografisk beskrivning över Sveriges städer och landsbygd. *Landsbygden*. Älvsborgs län. Del IV. Bokförlaget Hermes AB.

Södra Ving då och nu. 2011. Södra Vings hembygdsförening. ISBN 9 789 163 387 418.

Södra Ving – en sockenbeskrivning. 1951. Södra Vings kommun.

Tjäder, Agneta och Töre, Jan. 2004. *Bygden runt sjön*. ISBN 9 163 160 447.

Offentligt tryck

Begravningslag (1990:1144)

Kulturmiljöförordning (1988:1188)

Kulturmiljölag (1988:950)

Rättsfall

Förvaltningsrätten i Malmö, dom 2022-06-03, mål 5555-21

Förvaltningsrätten i Malmö, dom 2022-06-08, mål 6852-21

Förvaltningsrätten i Göteborg, mål 1420-21 (lagakraftvunnen)

Arkivkällor

Kartmaterial hämtat från Lantmäteriet, www.lantmateriet.se

Historiskt bildmaterial hämtat från Riksantikvarieämbetet, Vänersborgs museum och Västergötlands museum genom Digitalt museum, www.digitaltmuseum.se

Källor från Internet

Fornsök, Riksantikvarieämbetets söktjänst. <https://app.raa.se/open/fornsok/>

Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetets söktjänst <https://www.bebyggelseregistret.raa.se/>

Centrala Gravvårdskommittén, CGK, Handbok för kulturhistorisk inventering, bevarande och återanvändning av gravanordningar [https://www.svenskakyrkan.se/Sve/Bin%
c3%a4rfiler/Filer/64fd2498-1726-455c-9642-09baf89f083.pdf](https://www.svenskakyrkan.se/Sve/Bin%c3%a4rfiler/Filer/64fd2498-1726-455c-9642-09baf89f083.pdf)

Fänneslunda församling. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/F%C3%A4nneslunda_f%C3%B6rsamling

Fänneslunda kyrkoruin. 2018-02-01. Gamla Borås. Hämtat 2022-08-09 från <https://gamlaboras.blogg.bt.se/blogg/fanneslunda-kyrkoruin/>

Fänneslunda kyrkoruin. Västsverige.com. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.vastsverige.com/ulricehamn/produkter/fanneslunda-kyrkoruin/>

Fänneslunda socken. 2019-01-18. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/F%C3%A4nneslunda_socken

Fänneslunda Grovare kyrka. 2021-10-21. Svenska kyrkan i Ulricehamn. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn/fanneslunda--grovare-kyrka>

Grovare församling. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/Grovare_f%C3%B6rsamling

Grovare kyrkoruin. 2018-02-02. Gamla Borås. Hämtat 2022-08-09 från <https://gamlaboras.blogg.bt.se/blogg/grovare-kyrkoruin/>

Grovare socken. 2019-01-18. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/Grovare_socken

Härna kyrka. 2021-11-03. Svenska kyrkan i Ulricehamn. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn/harna-kyrka>

Härna kyrka. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/H%C3%A4rna_f%C3%B6rsamling

Härna socken. 2019-01-18. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/H%C3%A4rna_socken

Kammarkollegiets hemsida, om finansiering av skötsel av kulturhistoriskt värdefulla gravanordningar: <https://www.kammarkollegiet.se/om-oss/kammarkollegiets->

[uppgifter/begravningsavgift/finansiering-av-skotseln-av-aterlamnade-och-atertagna-gravanordningar](https://www.kammarkollegiet.se/om-oss/kammarkollegiets-uppgifter/begravningsavgift/finansiering-av-skotseln-av-aterlamnade-och-atertagna-gravanordningar)

Riksantikvarieämbetets Vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen, Kyrkliga kulturminnen (4 kap. 1–18§§): https://www.raa.se/publicerat/varia2012_38.pdf

Svenska kyrkans Handbok för arbetet med kyrkoantikvarisk ersättning 2.0: https://www.svenskakyrkan.se/filer/Handbok_KAE_2.0.pdf

Svenska kyrkans Villkor för kyrkoantikvarisk ersättning 2.0: https://www.svenskakyrkan.se/filer/SK19286_Villkor%20of%C3%b6r%20KAE_2019%20lila.pdf

Södra Vings kyrka. 2021-11-03. Svenska kyrkan i Ulricehamn. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn/sodra-vings-kyrka>

Södra Vings kyrka. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/S%C3%B6dra_Vings_f%C3%B6rsamling

Södra Vings socken. 2022-02-10. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/S%C3%B6dra_Vings_socken

Trogareds kapell. 2021-10-20. Svenska kyrkan i Ulricehamn. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn/trogareds-kapell>

Varnums kyrka. 2021-10-20. Svenska kyrkan i Ulricehamn. Hämtat 2022-08-09 från <https://www.svenskakyrkan.se/ulricehamn/varnums-kyrka>

Varnums kyrka. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/Varnums_f%C3%B6rsamling,_Skara_stift

Varnums socken. 2022-07-16. Wikipedia. Hämtat 2022-08-10 från https://sv.wikipedia.org/wiki/Varnums_socken,_V%C3%A4sterg%C3%B6tland

Muntliga källor

Samlingsmöte med församlingarnas hembygdsföreningar, Kyrkans hus Hökerum, genom Tommy Johansson. 2022-12-07.

Bilagor

Bilaga 1. *Allmänna råd om vård och underhåll av gravvårdar*

Bilaga 2. *Kyrkogårdens tusenåriga historia*

Bilaga 3. *Ikonomografi*

Bilaga 4. *Klimatförändringar*

Bilaga 5. *Det gröna kulturarvet*

Bilaga 6. *Lagstiftning och finansiering av vård och underhåll gällande kyrkliga kulturminnen*

Allmänna råd om vård och underhåll av kyrkogårdar – Förvaltningen för kulturutveckling

Gravanordningar

Gravanordningar i sten

Notera att gravvårdar i sedimentära bergarter (sandsten, kalksten och marmor) i de allra flesta fall har mycket höga kulturhistoriska värden. De är även synnerligen ömtåliga och användning av fel metod för rengöring kan helt ödelägga vårdarna. Därför bör alltid en stenkonservator kontaktas för vård och underhåll av gravanordningar i sedimentära bergarter.

Gravvårdar med skuggig placering måste rengöras årligen, eftersom bristen på solljus skapar en särskilt gynnsam miljö för lavar, alger och mossor.

Vårdar i granit är mer hållbara men olika metoder för rengöring kan behövas för hur ytskikten är behandlade. Exempelvis kräver en grovhuggen vård och en polerad vård olika rengöringsmetoder även om de är i samma bergart. Ta för vana att alltid kontrollera med konservator vid osäkerhet om vad som lämplig metod i det specifika fallet.

Att särskilt tänka på

- Det är viktigt att avlägsna påväxt av lavar, alger och mossor då de håller fukt vilket kan bidra till frostsprängningar. Vissa aggressiva lavar kan även lösa upp stenens ytskikt.
- Lavar och mossor är aktiva och mjukare under vår och höst, därför är de också lättare att få bort under denna period.
- På många av stenarna växer lavar som är av intresse utifrån ett naturvårdsperspektiv. Genom att bara rengöra stenarnas framsida kan lavar leva vidare på stenarna.
- Borstas stenen regelbundet ren från skräp och nedfallna löv kan påväxt av alger och lavar minskas.
- Skugga skapar en gynnsam miljö för mikroorganismer. Träd och buskar nära gravstenar bör därför hållas efter i förebyggande syfte.

Rengöringsmetoder

- Högtryckstvätt eller våtbläster ska inte användas för rengöring av gravstenar med kulturhistoriska värden. Gravvårdar av hård bergart som exempelvis granit, gnejs eller diabas tål visserligen högtryckstvätt förhållandevis bra, men efter upprepade behandlingar med högtryck förstörs och urgröps ytan även hos riktigt hårda bergarter som dessa (se ovan). Det är särskilt viktigt att högtryckstvätt och våtbläster undviks vid rengöring av gravstenar tillverkade av betong eller av sedimentära bergarter som kalksten, sandsten och marmor, eftersom de snabbt orsakar svåra och bestående skador på denna typ av stenar.
- Kulturhistoriskt värdefulla gravstenar ska tvättas med borste, mycket vatten och eventuellt några droppar såpa. Skölj ofta! Använder man små vattenmängder ökar risken för att repor ska uppstå medan man tvättar stenen. Är gravstenen mycket lavangripen kan den först svepas in i ett tygstycke, till exempel en jutesäck eller lakansväv, som först dränks i vatten, gärna tillsammans med några droppar såpa. Därefter plastas stenen och tygstycket in med hjälp av

en sopsäck eller liknande under minst ett dygn. Detta leder till att lavarna mjuknar och blir lättare att få bort. Lavarna tränger dock djupt ned i stenen och är svåra att få bort helt och hållet.

- Använd i första hand borste med borst av plast, till exempel en rotfruktsborste. Om en kraftigare borste behöver användas så kan mässingsborste vara ett bra alternativ. Undvik stålborstar, de är så hårda att de skadar stenen.
- En miljövänlig och enkel metod för att avlägsna lavar är att lägga stenen med framsidan ned mot jorden under ett helt års tid. Lavarna dör då i brist på ljus och kan sedan bara sköljas av. Metoden är mycket skonsam mot stenen och kan gärna användas som ett alternativ på kraftigt lavangripna stenar. Nackdelen är att det under perioden kan se tråkigt ut på kyrkogården och att stenen inte är läsbar.

Verktyg och kemikalier

- Undvik användning av rengöringspreparat för gravstenstvätt. Ofta är det svårt att avgöra exakt vad de innehåller. Ibland ingår kaliumhydroxid (lut) som kan tränga in i stenen, kristalliseras och sedan spränga den inifrån. Lut löser upp också upp beståndsdelarna i vissa bergarter.

Gräsputsning

- Gräsputsning kring gravvårdar av sedimentära bergarter som kalksten, sandsten och marmor måste ske med försiktiga metoder. Tråden i en röjsåg orsakar skador på mjuka stenarter.

Smidda och gjutna anordningar av järn

Alla vårdinsatser på kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar med staket, kors eller kedjor ska ske i samråd med konservator. Ofta behöver korrosionsomfattningen och de befintliga färgskikten undersökas för att det ska vara möjligt att avgöra vilken vårdinsats som är den rätta i varje specifikt fall. I flera fall kan kyrkans personal genomföra åtgärden efter det att undersökningen genomförts.

Rengöring

- Bemålade ytor görs rena från alger, organiska rester och fågelspillning med vatten med tillsatt diskmedel. Borstar med medelhård borst används till exempel rotborste och diskborste. Rengöringen görs med fördel en varm dag då solen kan torka upp ytorna.
- Rena metallytor (inte bemålade/färgen bortnött) kan rengöras enligt ovan alternativt med sprit (τ-röd) på trasa eller torrt med borste. Använd en medelhård till hård borste beroende på yta, om borsten repar ytan är den för hård.
- Rengöring med högtryckstvätt ska absolut undvikas på både bemalad och omalad metall eftersom risken är stor att vatten tränger in och orsakar rostangrepp!

Avlägsna lokala rostangrepp

- Rost borstas bort mekaniskt med stål- eller mässingsborste. Arbetet kan utföras manuellt eller med roterande borstar som fäst till bormaskin eller mindre elverktyg (typ dremel). Lösa färgflagor avlägsnas. Beroende på vilket ytskydd (färg/lack) som skall användas behöver rosten avlägsnas helt eller kan delvis lämnas kvar. När all rost är borta målas metallen med grund- och täckfärg. Är angreppen små kan givetvis punktvisa insatser räcka.

Att påföra ny färg eller lack

- Innan ny färg eller lack påförs undersöks befintlig färg avseende typ av färg, kulör och glans.
- Det finns en mängd olika rostskyddsfärger. Den som väljs ska vara kompatibel med befintlig färg och gärna vara traditionell. Kulturhistoriskt värdefulla gravvårdar bör färgsättas med metod och färg som är historiskt »riktig«.
- Färgskiktet förnyas vid behov. Fyll i lokala färgbortfall snarast. Total ommålning sker först när omfattningen av färgbortfallen inte längre är hanterbart.

Att åtgärda större skador på gravvårdar i järn

- Om sprickor uppstått och staketet gått i flera bitar kan en smed eller annan kunnig metallhantverkare svetsa ihop delarna. Sprickor uppstår lätt i gjutjärn vid svetsning, därför bör den hantverkare som anlitas ha erfarenhet av liknande arbeten. Grundprincipen är att inga ändringar av det ursprungliga utseendet får göras, och att arbetena görs med traditionella metoder. Detta innebär till exempel att en äldre fogning bör göras lika befintligt och inte med moderna nitar. Saknas väsentliga delar kan komplettering ske med nytillverkade delar som sedan svetsas ihop med befintliga partier. Observera att större åtgärder som dessa endast får genomföras med tillstånd från länsstyrelsen.

Instabila gravvårdar

- Vissa gravvårdar står löst på sin sockel, eller lutar kraftigt. Det är av yttersta vikt att samtliga vårdar över 0,3 meter som utgör en risk säkras upp i enlighet med Centrala gravvårdskommitténs anvisningar. Vid misstanke om att kulturhistoriska värden kan påverkas ska länsstyrelsen kontaktas.

Vegetation, murar och staket på kyrkogården

Begravningsplatserna är i dag ofta välskötta parkanläggningar av högt kulturhistoriskt värde, där kulturhansynen i allra högsta grad är gällande (KML 4 kap. 11 och 13 §§). En felaktigt utförd vårdinsats eller beskärning kan döda eller allvarligt skada en växt och därmed förändra hela karaktären på begravningsplatsen. Därför är det viktigt att personer med rätt kompetens anlitas för besiktningar och ändringar.

Checklista för återkommande vårdåtgärder på kyrkogården

- Vegetation nära murar och staket hålls undan för att undvika att fukt binds, med frostsprängning eller röta som följd.
- Om vegetationen är artrik skall slåttern ske med skärande redskap, helst lie, under traditionell slåttertid i juli–augusti.

Kontakta alltid en metallkonservator för rådgivning innan renovering av kulturhistoriskt värdefulla metallföremål på begravningsplatsen påbörjas.

- Buskar, sly och annan hög växtlighet invid stenmurarna röjs så att stammar och rotsystem inte skadar eller rubbar murarna.
- Avverkning och röjning utförs med fördel under sommaren, då skott och löv innehåller mest näring och röjningen därför blir mest effektiv.
- Rot- och stubbskott från borttagna träd och buskar röjs bort årligen.
- Sättningsprickor i murar hålls under uppsikt. Ökar de i omfattning? Uppstår nya sättningar eller sprickor?
- Utrasade stenar i murar läggs tillbaka. Instabila stenar säkras för att förebygga skador hos lekande barn.

Vid underhållsåtgärder och reparationer skall följande beaktas

- Traditionella material och metoder skall användas, till exempel linoljefärg vid målning av grindar och staket.
- Arbeten skall utföras av personer med kunskap och erfarenhet av arbete i kulturhistoriska miljöer.
- Kontakta länsstyrelsen (tel 010–224 40 00) för anvisningar och råd när en ändring eller större vårdinsats ska göras. För vissa åtgärder måste tillstånd sökas hos länsstyrelsen.

Kyrkogårdarnas tusenåriga historia

Förhistorisk tid, medeltid och 1600-tal

Under brons- och järnåldern förekom såväl jordbegravningar som brandgravar. Kyrkplatserna etablerades huvudsakligen under 1000–1100-talet. I samband med Sveriges kristnande avskaffades kremering som begravningsmetod och det var sedan inte tillåtet förrän en bit in på 1900-talet. Enligt de romerskkatolska föreskrifterna skulle alla begravas i vigd jord på en för ändamålet avsedd yta, kyrkogården. Platsen skulle vara väl avgränsad för att markera gränsen mellan vigd och ovigd jord. För att skydda platsen hade man en mur runt om, till en början timrad med tak av spån.

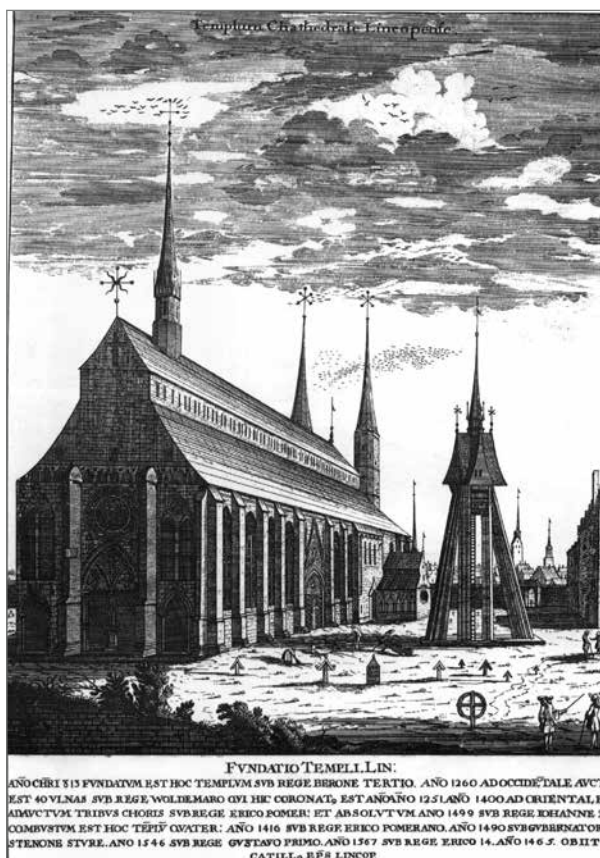
De kallmurade stenmurarna blev vanliga först i slutet av 1700-talet och på 1800-talet till följd av ett påbud från 1764. Hur den medeltida kyrkogården gestaltade sig har vi inte mycket kännedom om. Den hade inte särskilt planterade växter och träd och inga anlagda gångar utan var snarare en äng med kullar för gravarna, ibland markerade med gravstenar eller träkors.

Under tidig medeltid begravdes alla på kyrkogårdarna oavsett social tillhörighet. Med tiden uppstod bruket att gravlägga personer med hög rang inne i kyrkobyggnaderna och mot slutet av medeltiden användes kyrkorna som begravningsplats för alla i samhällets översta skikt. Gustav Vasa påpekar i ett förmaningsbrev år 1554 att gravplatserna måste skötas bättre. Vid den här tiden fick ogräs växa fritt, de dödas ben kunde sticka upp ur marken om det ville sig riktigt illa, och lösa djur betade bland gravmonumenten. Gravstenar och murar revs och återanvändes på annat sätt. Mycket talar för att brevet inte fick något större genomslag och att vården av kyrkogårdarna i de flesta fall försumrades ända in på 1800-talet. Detta hänger samman med att det länge var själva kyrkorummet som innehöll de mest eftertraktade och påkostade gravplatserna. Gemene mans gravplats ute på kyrkogården ägnades ingen större omtanke.

Landsbygdens kyrkogårdar var i äldre tid en samlingsplats i socknen där det hölls marknader och möten. Under 1600-talets stormaktstid tycks kyrkogårdarna ha fått en mindre viktig roll i socknens liv.

1700- och 1800-talen

Under 1700-talet hördes allt fler protester mot begravning inne i kyrkorna. Stanken av ruttnande kroppar måste ha varit vedervärdig, och situationen uppfattades som ett sanitärt problem. År 1783 förbjöds bruket

Linköpings domkyrka och kyrkogård, avbildad på koppargravyr i slutet 1600-talet. Trädlös kyrkogård med låga gravstenar. Förmodligen såg de flesta kyrkogårdar ut som denna i långa tider, utan träd och med enstaka gravstenar uppstickande ur en betad äng. Ur »Suecia antiqua et hodierna«.

att gravlägga de döda inne i kyrkorummen. Eftersom kyrkogårdarna nu togs i bruk igen för alla oavsett socialt ursprung, väcktes så småningom intresset för kyrkogårdarnas utseende till liv. Detta sammanföll med att det så kallade parkidealet började spridas från kontinenten till svenska kyrkogårdar via slott och herrgårdar runt om i landet. Det innebar att trädgårdarna kring herresätena började förses med anlagda gångar och planterade lövträd i rader och alléer. Det var emellertid först under senare hälften av 1800-talet som parkidealet slog igenom helt och fullt på begravningsplatserna runt om i landet.

År 1815 beslutades det att begravningar av hygieniska skäl inte längre fick ske inne i städer och byar och att nya begravningsplatser skulle läggas utanför stads- och bygränserna. Tidigare hade man bara begravt fattiga eller folk som dött i någon epidemi utanför städerna. De stora skillnaderna i sättet att begrava människor beroende på socialt ursprung uppmärksammades också. Det beslutades att alla skulle ha rätt till en egen grav och att ingen längre skulle behöva läggas i en allmän grav på

någon fattigkyrkogård. Men för de högre skikten fortsatte det att vara viktigt att uttrycka sin rang också efter döden under lång tid därefter. Stenindustrin utvecklades i snabb takt under 1800-talets senare del och det gick att skaffa sig större och mer exklusiva gravvårdar av sten än tidigare. De påkostade gravanordningarna fick också de mest synliga placeringarna nära gångstråken eller huvudentrén.

Under 1700-talet utvecklades föreställningen att träd hade en renande effekt på marken och luften. År 1805 kom ett påbud om att begravningsplatserna skulle planteras med lövträd. Denna föreställning försvann successivt under 1800-talet, men träden hade kommit till kyrkogårdarna för att stanna. Det är i första hand de inhemska trädarterna som alm, ask, lönn, lind och ek som planterats och som fortfarande dominerar dagens kyrkogårdar i form av trädrader och -kransar. Under mitten och slutet av 1800-talet blev det också populärt att plantera träd solitärt på kyrkogårdarna, så kallade gravträd eller vårdträd. Till dessa användes ofta olika hängande arter, vilket ibland kallas sorgeträd och -buskar. De var ett uttryck för tidens romantiska anda då man gärna ville läsa in känslor i naturen.

Parkmodet kom så småningom att förändra kyrkogårdarna fullständigt, från i princip trädlösa ängar med betande djur till väl planerade anläggningar med prydliga gångar, tydliga gravkvarter och lummiga trädrader längs vällagda stenmurar. Än idag präglas merparten av kyrkogårdarna av dessa parkideal, såväl på landsbygden som i staden. Det dröjde dock till slutet av 1800-talet och ibland till och med en bit in på 1900-talet innan det nya modet nådde landsbygden. På landsbygden företogs samtidigt andra genomgripande förändringar som kom att radikalt omgestalta det agrara landskapet. Skiftesreformerna splittrade byarna, skogen trängdes undan och sjöar sänktes för att öka odlingsarealerna. Kyrkogårdarnas nya utseende blev en del i denna omfattande omstrukturering av landsbygden.

På 1700-talet och tidigare placerades gravarna alltid efter ett strikt socialt mönster som var etablerat sedan århundraden. Man använde företrädesvis områdena söder och öster om kyrkan. På landsbygden var kyrkogårdarna indelade på så vis att varje by eller hemman hade sin egen plats. Det mest eftertraktade var att ligga nära kyrkan. De som hade det gott ställt kunde sätta upp en huggen sten eller en gravtumba men ofta nöjde man sig med att ett enkelt träkors eller att bara jordkullen utmärkte platsen. Alla kände ju på den tiden till platsen för det egna hemmanets gravar.

Längst ut på kyrkogården och längs med muren fick

de fattiga och egendomslösa sin sista vila. I norr begravde man brottslingar, och utanför den vigda jorden hamnade »självspillingarna« som tagit sina egna liv. Indelningen i olika avdelningar för de olika hemmanen slutade att tillämpas successivt under 1700- och 1800-talen. Istället övergick man till att begrava de döda i rad på en ledig plats efterhand. Varv efter varv fylldes på i kronologisk ordning allt eftersom folk dog och stora gårds- och släktgravar fick flyttas när de stod i vägen.

Vid 1800-talets mitt blev det vanligt att den som hade råd kunde köpa sig en gravplats av församlingen, en familjegrav där make, maka, barn och efterlevande barn med fruar eller män skulle begravas. Detta speglar också samhällets ökande individualisering som skedde i samband med industrialiseringen. Avdelningarna för gårdar och byar luckrades alltså upp och gav istället plats för individuellt utformade gravvårdar. Kyrkogårdarna kom att delas in i ett område med köpta gravar och ett med gravar på rad för dem som inte kunde köpa sin grav.

De gravar som inte var köpta kallades för linjegravar, frigravar eller gravar på allmänna linjen eller allmänna varvet. Dessa uttryck var vanliga långt in på 1900-talet. Linjegraven avskaffades i 1964 års gravrättslag.

1900- och 2000-talets kyrkogårdar

De kyrkogårdar vi ser idag har vanligen fått sin form under det sena 1800-talet. Den ganska strama strukturen med murar, trädkrans, klippta häckar och raka prydliga gångar härrör från parkidealet, som beskrivits ovan. Till saken hör också att 1700- och 1800-talens stora befolkningstillväxt ledde till att det blev trångt på många kyrkogårdar. Kvartersuppdelningen utvecklades som ett resultat av detta, och det blev också praktiskt att anordna gångar mellan kvarteren. Tidigare hade det i regel endast funnits riktiga gångar från grindarna i muren till kyrkporten. Kvarteren skapades ofta med hjälp av klippta häckar. En särskild variant är den så kallade rygghäcken som sedan 1920-talet planterats för att skapa

Industrialismens massproduktion av gravstenar samt gjutna kors och staket bidrar också stort till karaktären på dagens kyrkogårdar. Utbudet av gravvårdar att välja mellan växte snabbt under 1800-talets sista decennier och det var inte längre lika dyrt att resa en sten. Samtidigt var det vanligt bland de breda folklagren ända till andra världskriget med enkla vårdar som endast markerades av ett träkors eller en så kallad gravkulle beväxt med vintergröna.

Under 1900-talet infördes bestämmelser för gravvårdarnas utseende, vilket resulterade i allt mer enhetliga gravkvarter utan utrymme för större variation. I slutet av 1900-talet har många kyrkogårdar försetts med ask- och urnlundar i takt med att allt fler människor kremas efter sin död. Vidare har alla kyrkogårdar påverkats mer eller mindre av kyrkogårdsskötselns rationalisering.

Gravramar i sten och infattningshäckar har ofta tagits bort för att göra gräsklippningen enklare och grusade gångar har ersatts av gräsmattor eller mer lättskötta gångar av asfalt eller stenplattor. Under 1900-talets sista årtionden och 2000-talets första decennium har gravstenarna blivit allt mer personligt präglade.

Symboler – ikonografi

Symboler i vår omgivning kommer till inom ramen för en gemensam verklighetsuppfattning och de har förekommit på gravstenar sedan lång tid tillbaka. Under andra halvan av 1800-talet användes på gravvårdarna ett flertal kristna symboler men i och med industrialismens inträde började även icke kristna symboler användas, såsom lagerkransar, franska liljor och stjärnor. Den icke religiösa symboliken anknyter ofta till yrkesutövning. Efterkrigstiden och särskilt 1950-talet medförde en återkomst för den sakrala formen på gravvårdarnas symboler.

Under 1970- till 90-talen har en slags privatreligiös symbolik vuxit fram med naturen som främsta inspirationskälla. Tallar i soluppgång över vatten, fåglar och betande rådjur förekommer i dessa meditativa motiv där den moderna människans dröm om naturen träder fram tydligt.

Nedan redovisas ett urval av de symboler som ofta förekommer på västgötska kyrkogårdar. För vidare fördjupning i ämnet rekommenderas följande verk :

- Cooper, Jean C., 1995, *Symboler: en uppslagsbok*, övers: Margareta Eklöf och Ingvar Lindblom, Forum, Stockholm.
- Dahlby, Frithiof, 1963, *De heliga tecknens hemlighet. Symboler och attribut*, Verbum kyrkliga centralförlaget, Stockholm.
- Kilström, Bengt Ingmar, 1983, *Bild och symbol i Guds hus*, Proprius, Stockholm.

Gravvårdarnas symboliska utformning

- Avbrutna kolonner eller stenar i allmänhet : det avbrutna livet, livets kortvarighet och snabbt skövlade skönhet.
- Pelare : Sanningens stödjepelare och grundfäste. Avbruten pelare är en icke-kristen dödssymbol som pekar på det avbrutna livet.
- Gravvårdar formade som ekar : Styrka och ut hållighet.
- Ringkors : ett latinskt kors med en cirkelbåge mellan korsarmarna som till skillnad från hjulkorset går utanför cirkelbågen. Ringkorset restes ofta på en plats där ett våldsdåd ägt rum eller framför en gård för att skydda den mot olyckor.

Vilket väderstreck graven är placerad mot har stor betydelse :

- Öster : Frälsningens väderstreck. De döda lades med ögonen riktade åt öster, mot paradiset.
- Söder : Ljusorten, varifrån herren kommer.
- Norr : mörkrets ort där demonerna härskar.
- Väster : Nattens ankomst, världens afton. Demonernas, dödens och den yttersta domens väderstreck.

Djursymboler

- Duva : Den heliga andes viktigaste symbol. Återges ofta med korsgloria och omgiven av strålar. En duva på gravstenen symboliserar den kristna själen, som gått till den eviga vilan.
- Bi : Hopp, oskuld, odödlighet och uppståndelse men även fliten och jungfrulighetens symbol. Symboliserar även medlemmarna i kyrkan som samlar in livets söta frukter.
- Fisk : symbol för människan. Kristus är fisken och lärjungarna hans små fiskar, därför dopvattnet.
- Fjäril : dess tre stadier symboliserar treenigheten.
- Fågel : fågel flygande ur sin bur symboliserar själen som flyr sitt jordiska fångelse.
- Orm : vishetssymbol.
- Svala : Mariafågeln men även en symbol för Kristus.

Symboler från växtriket

- Blommor på graven : En evig vår, det kristna hoppet.
- Järnek : Symbol för Jesu lidande och korsfästelse.
- Pinjekotten : fruktbarhetssymbol.

- Ros : Kristus och hans dygder.
- Trädet : symbol för uppståndelsen och evigt liv. Ett avbrutet träd symboliserar det avbrutna livet.
- Vinrankan : uppståndelsesymbol.

Ljuset och elden som symboler

- Evighetslampan/oljelampan : andens ljus. Vi lever i Kristi frälsnings ljus. Lampan är också en viktig judisk symbol för döden och tänds som minne av den döda.
- Facklan : Neråtvänd symboliserar den livets utsläckande, odödligheten. Ingen kristen symbol.
- Ljus : dödsljuset symboliserar att den döde är redo att möta Kristus.

Oljelampan är en vanlig symbol på gravvårdar från perioden 1920–1950. Den symboliserar Andens ljus. Foto: Carina Carlsson.

Föremål som symboler

- Hästskon : anses bringa lycka och symboliserar himlavalvet med öppningen nedåt. Är öppningen uppåt symboliserar den helvetet.
- Kalken : symboliserar Jesu grav. En kalk på en prästs gravsten symboliserar hans eller hennes ämbete.
- Krona : Livets krona, tillsammans med palmbladet (segerens palm) symboliserar ett evigt liv.
- Skeppet : Symbol för Kristi kyrka : Kristus styr skeppet, de troende är besättningsmännen. Mas-

ten är korset, seglet är tron, drivkraften är anden, Guds ord kompassen, hoppet ankaren, bönen ankarkättingen och Guds trofasthet ankargrunden.

- Timglaset : tidens flykt, det snabbt flyende livet. Vanlig symbol sedan 1700-talet.
- Uppslagen bok placerad på en stubbe : enhet mellan natur och kultur.
- Urna : sorg och saknad. Med flammor symboliserar den det nya livet som följer efter döden. Är den draperad syftas på begravning och död.
- Vågskålen : symbol för domen.

Himlakroppar

- Stjärna : exempelvis morgonstjärnan : En åttauddig stjärna är kristusstjärnan, sinnebild för fullkomlighet och oändlighet. Stjärnan med strålar under symboliserar Betlehemsstjärnan. Den sexuddiga stjärnan, hexagrammet eller Davidsstjärnan, symboliserar judendomen.

Kristna symboler

- Hjulkorset : Segerkorset.
- I. N. R. I. : inskriptionen på Jesu kors : J(esus) N(azarenus) R(ex) J(udaeorum) : Jesus från Nasaret, judarnas konung.
- Korset : uppståndelsesymbol. De tre korsen på Golgata : död.
- Kristusmonogram : ИHC/IHS : Monogrammet lanserades under 1400-talet och tolkades då som :
 - I(esus) H(ominum) s(alvator) : Jesus människornas frälsare, eller I(n) H(oc) s(igno) v(inces) : i detta tecken skall du segra, eller
 - I(n) H(oc) s(alvus) : i detta finnes frälsning.
 - I(esus) H(omo) s(anctus) : Jesus den heliga människan.

◦ I(esum) H(abemus) S(ocium) : vi hava Jesus som följeslagare (Jesuitisk tolkning)

- IC : J(esu)s
- IR : Jesus Redemptor, Jesus Frälsaren.
- IS : Jesus Salvator, Jesus Frälsaren.
- Pentagram : Med spetsen uppåt betyder det att man anropar himlen, pekar spetsen neråt betyder det att man åkallar den undre världen. Pentagrammet förekommer ofta som avvärjnings-symbol på husgeråd, dörrar, väggar, hus och så vidare. De onda demonerna skulle fångas eller oskadliggöras med hjälp av pentagrammet.

Korset är förmodligen den vanligaste symbolen på gravvårdarna. En strålände sol, som symboliserar den dödes möte med Jesus, ses något mer sällan. Foto: Rikard Bruzelius.

- Ring : världsalltet och oändligheten och fulländningen.
- Treenigheten : antalet tre står för treenigheten, till exempel heter tre cirkelbågar som skär varandra trinitas : trefaldigheten. Trepasset (också kallat trifolium) används ofta som dekoration men ger i vissa fall även stenen dess form, är ett stiliserat treklöverblad som symboliserar treenigheten och dess hemligheter.
- Ängel med barn i famnen : skyddsängel, dödsängel – ofta på barngravar i form av alabasterrelief efter den danske skulptören Bertel Thorvaldsen och som fogades in i granit- eller marmorstenar.
- Alfa och Omega, den första och sista bokstaven i det klassiska (joniska) grekiska alfabetet. I Uppenbarelseboken 1:8 kallar sig Jehova för alfa och omega, det vill säga alltings början och fullbordan. »Jag är A och O, säger Herren Gud, han som är, och som var, och som skall komma, den Allsmåktige.«

Klimatförändringarnas påverkan på kyrkogårdarna

Klimatförändringar i Västra Götaland

Följande text är ett sammandrag ur rapporten *Kulturarv för framtida generationer: Med klimatsperspektiv på Västsveriges kulturarv*, från 2016, ett samarbetsprojekt mellan Länsstyrelserna i Halland och Västra Götaland, Region Halland, Förvaltningen för kulturutveckling och Riksantikvarieämbetet.

Inom en femtioårsperiod kommer klimatet i Västsverige att bli fuktigare och därefter varmare och torrare. En viss regional fördelning av effekterna kommer att ske. Effekterna av ökad nederbörd blir mer påtagliga i de västliga delarna och Sjuhäradsbygden, medan förlängningen av växtsäsongerna sker successivt över hela området. De torrare sommarperioderna längre fram kommer spela en tydlig roll och blir påtagliga och kanske problematiska först i Skaraborgsområdet och längs Bohuskusten, för att sedan påverka hela området.

Det innebär i ett femtioårsperspektiv att:

- Temperaturrelaterade problem med fukt och nederbörd. Det blir överlag varmare med under året med fuktigare vintrar och torrare somrar. Fluktuationen mellan plus och minus, sk nollgenomgångar, blir färre.
- Markrelaterade problem. Den högre värmen medför, trots den ökade nederbörden, på grund av ökad avdunstning att grundvattennivån sänks. Endast undantagsvis fryser marken till tjäle.
- Översvämningar. Stormar blir starkare och förekommer allt oftare. Havsnivån kommer att höjas successivt och vid stormar kan nivåerna höjas långt över normalnivå med fler och långvarigare översvämningar som resultat. De ytliga grundvattenförrådet drabbas av större fluktuationer än i dag och markerna kommer att bli blötare vintertid.
- Biologiskt relaterade problem med ökade insektsangrepp och växtsäsonger.

Det byggda kulturarvet

Kombinationen av ökad nederbörd och det faktum att den största ökningen sker under en vinterperiod med

allt färre dagar med minusgrader, innebär att fuktbelastningen på byggnaderna kommer öka. Vintertiden med minusgrader är idag en period med låg luftfuktighet och därmed en period av uttorkning. I framtiden kommer den kalla delen av året sakna denna effekt. I stället kommer det att från höst till vår vara en lång period med hög nederbörd och få tillfällen då murverk och markytor nära husen hinner torka ut. Ständigt närvarande fukt skapar också bättre förhållande för biologisk påväxt.

Sättningar på grund av förändrade grundvattenförhållanden är en känd problematik med allvarliga konsekvenser. Det är mycket troligt att grundvattenförhållanden kommer att påverkas av de kommande klimatförändringarna.

På grund av den ökade nederbörden och temperaturen vintertid blir det färre antal nollgenomgångar (tillfällen då temperaturen passerar nollstrecket). Sker nollgenomgångar när exempelvis en putsfasad är mätad med fukt, kan risk för frostsprängning uppstå.

Det varmare och fuktigare klimatet kommer leda till gynnsammare förhållanden för tillväxt av alg-, mögel och lavar på fasader, mögel inne i byggnader, och röta och hussvamp i konstruktionen. Det leder också till gynnsammare förhållanden för skadeinsekter.

Klimatförändringarna kommer att ställa nya eller kanske framför allt ökade krav på förebyggande fastighetsunderhåll och tätare intervaller av framför allt fasadunderhåll (rengöring, ommålning, biologisk sanering av alger och lavar). I ett långt tidsperspektiv innebär tätare underhåll också ett slitage på historiskt värdefulla ytskikt. Ökad fuktbelastning kommer generellt leda till ökat underhållsbehov för de allra flesta byggnader, kanske också till nya standarder eller gängse praxis för utförande.

Fuktbelastning i form av regnvåta murverk som inte hinner torka ut leder redan idag till frost- och saltsprängningar såväl ut- som invändigt. Detta kommer att öka något, men sett till det faktum att Västsverige redan idag har höga nederbörds mängder så kommer ökningen relativt sett inte upplevas som så stor.

Som nämnts ovan leder det varmare och fuktigare klimatet till gynnsammare förhållanden för tillväxt av skadeinsekter. Det gäller de som angriper själva byggnaden, där främst strimmig trägnagare kan vara ett problem i de byggnader som står ouppvärmda eller endast med skyddsuppvärmning.

Ett framtida varmare och periodvis fuktigare klimat leder till gynnsammare förhållanden för alg-, mögel- och lavpåväxt samt för till exempel röta och hussvamp. Al-

ger och lavar är generellt sett mer ett estetiskt problem än direkt skadligt, men det leder till mer eller mindre kraftiga rengöringsåtgärder. Det generellt fuktiga klimatet i Västsverige gör att detta kommer vara ett frekvent återkommande problem.

Det gröna kulturarvet

Förvaltare av parker och trädgårdar och andra anläggningar med kulturhistoriska värden i Västsverige kommer att uppleva både positiva och negativa effekter av de kommande klimatförändringarna. Det milda och fuktiga klimatet kombinerat med längre växtsäsonger är i grunden gynnsamt och kommer förmodligen att gynna de anläggningar som är beroende av en lång säsong för öppethållande och intäkter.

De förändrade växtförutsättningarna kommer sannolikt både att öka och minska tillgängligheten till önskade arter. Mildare vintrar gör att odlingszonerna förskjuts norrut, vilket kanske kan ses som en positiv förändring, medan de förändrade växtförutsättningarna på sikt kommer att förändra vilka arter och varianter som överhuvudtaget finns att tillgå.

Eftersom det kommer att växa och regna mer kommer det samtidigt innebära ökade skötselbehov. Det kommer att läggas till de frågor om prioriteringar mellan tillgängliga resurser och önskvärda utseenden och växtslag som finns redan i dag. Sjukdomar och skadeinsekter kommer att få bättre livsbetingelser, vilket kommer att påverka val av arter, och även öka skötselbehovet. Dessutom kommer en förändring och anpassning av växtmaterial att ske till följd av åtgärder inom jord- och skogsbruk för att hantera de förändrade klimatförhållandena.

Kyrkogårdar och begravningsplatser

Det finns ett stort antal begravningsplatser, vars kulturvärden är skyddade genom Kulturmiljölagen. När det gäller den »gröna« delen av dessa värden så finns två huvudgrupper. De äldre kyrkogårdarna, där framför allt uppvuxna träd och anlagda gångsystem berörs. Dessa kyrkogårdar har sällan ett fullt tidstypiskt utse-

ende från sin ursprungstid, de kan härröra ända från medeltiden. Trädplanteringen är en företeelse från senare århundraden. Det finns också yngre kyrkogårdar från mellankrigstiden och framåt som är anlagda med en medveten gestaltning även vad gäller växtmaterial, med allt från trädval till häckar och val av gräsarter.

Detta innebär för våra kyrkor och kyrkplatser:

Ökat skötselbehov.

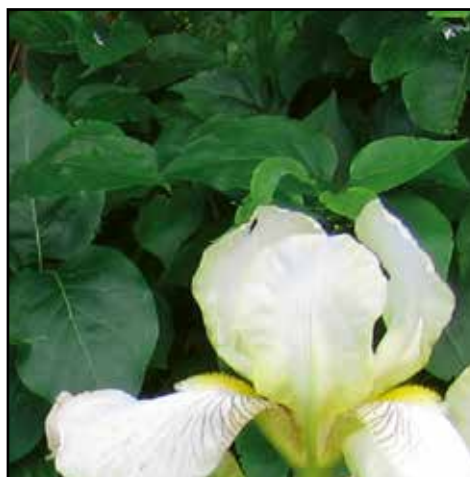
Den längre växtsäsongen och det fuktigare klimatet medför att den biologiska påväxten på fasader, murar och gravvårdar ger ett ökat behov av gräsklippning, plantering, rengöring, underhåll etcetera. De ökade kostnaderna för skötsel och underhåll kan innebära att det blir svårare att upprätthålla dagens utseende på kyrkogårdarna och en rationalisering med färre och mindre skötselkrävande växtslag och minskad skötsel för att ge plats till det ökade behovet av underhåll.

Röta, svamp och insektsangrepp

Angrepp och påväxt på anläggningar av trä ökar samtidigt som nya arter tillkommer. Redan idag ser vi ett stort antal sjukdomar på lövträd, alm- och asksjukan etc, vilket kommer att sprida sig till fler arter. Det påverkar viktiga karaktärsskapande objekt såsom trädkransar, solitärträd, gravträd, häckar, gravhäckar samt blommor på gravvårdarna. Traditionella träd på kyrkogårdarna kan behöva bytas ut mot mer tåliga, något som bör planeras för redan idag.

Ras och sättningsskador

Kyrkogårdar belägna vid vattendrag kan översvämmas vilket innebär risk för ras och skred. Skred sker vanligen i sluttningar och slänter med lera och silt, särskilt om marken sluttar mot ett vattendrag. Långvarig eller kraftig erosion kan orsaka skred i områden som tidigare varit stabila. Det kan påverka viktiga karaktärsskapande objekt såsom muromgärdningar, gångar och i vissa fall delar av kyrkogårdens markytor. Gravvårdar och andra kulturhistoriskt viktiga anläggningar kan sätta sig och i värsta fall välta genom den höjda grundvattennivån. Detta gäller även samtliga byggnader på kyrkogården.

Växter vid äldre gravplatser

– *ett grönt kulturarv att bevara och återanvända*

Växter vid äldre gravplatser - ett kulturarv värt att bevara (2018) har tagits fram gemensamt av Pom, Programmet för odlad mångfald, och Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

Skribenter är Henrik Morin, Pom och Eva Grönwall, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation.

Fotograf, om inget annat anges: Henrik Morin

Broschyren vänder sig i första hand till alla som dagligen arbetar med skötsel, planering och förvaltning av kyrkogårdens äldre gravplatsmiljöer. Den har tillkommit på initiativ av arbetsgivarorganisationen som en uppföljning av seminariet *Gravanordningar – en kulturskatt med grön utvecklingspotential* vilket hölls i samband med trädgårdsmässan i Älvsjö 2018. Broschyren är också tänkt att vara läsvärd för andra med intresse för kyrkogårdens kulturhistoria, och då i första hand som en kort introduktion och exempelsamling över det gröna kulturarv som ännu finns kvar i form av äldre gravplanteringar.

Vi hoppas att innehållet ska inspirera till lokala initiativ för att ta vara på och bevara gravplatsernas äldre växtmaterial. En förhoppning är också att äldre odlingsvärda växter kan förökas och nyttjas för att levandegöra miljön kring återlämnade gravvårdar och som inslag vid nya gravplatstyper.

Broschyren finns att ladda ner från följande webbplatser:

- www.svenskakyrkan.se/arbetsgivare
- Beda, arbetsgivarorganisationens webbaserade handbok i begravningsfrågor. Nås via internwww.svenskakyrkan.se/arbetsgivare
- www.slu.se/pom. På denna webbplats finns även en omfattande litteraturlista, under fliken *Publikationer*.

På Sveriges omkring 3 300 kyrkogårdar och begravningsplatser finns inte bara ett värdefullt kulturarv i form av byggnader, murar, gravanordningar, gångsystem och trädkransar. Här finns också rester av den odlingskultur som är knuten till enskilda gravplatser.

Den här skriften vill uppmärksamma gravplatsernas gröna kulturarv och hur det kan tas tillvara och nyttjas i anslutning till äldre gravvårdar.

Från medeltid och fram till slutet av 1700-talet var de svenska kyrkogårdarna i princip mycket enkla till sin utformning. På den muromgärdade kyrkogården låg gravarna till synes rätt slumpmässigt utspridda på en ganska ojämn, ängsartad yta. Gräset togs tillvara som hö och var en del av klockarens lön. Det förekom till och med betande djur bland gravanordningarna.

Under tidigt 1800-tal fick man en ny syn på platserna för den sista vilan och framför allt städernas begravningsplatser fick en allt mer strukturerad och parkmässig utformning. Kyrkogårdsanläggning blev en uppgift som intresserade även kända arkitekter och mycket av inspirationen hämtades från den klassiska trädgårdskonsten. De nya, stadsnära kyrkogårdarna utvecklades parallellt med att många nya offentliga parker växte fram. Till alla dessa park- och kyrkogårdsprojekt gick det åt stora mängder träd, buskar, rosor, perenner et cetera. Växterna levererades från någon av alla de nya plantskolor som startades i Sverige under 1800-talet. Mycket importerades också från de stora plantskolorna på kontinenten, inte minst träd och rosor. Trots allt detta var många landsortskyrkogårdar fortfarande relativt enkla.

Vireda kyrka i Småland, tidigt 1900-tal. Gravkullar med bland annat vintergröna.

Foto: Gustav Heurlin.

Källa: Riksantikvarieämbetet

Efter hand utvecklades en mer klassbetonad indelning med både lite mer påkostade familjegravar (ofta utmed murarna) och med enkla linjegravskvarter där begravningen skedde kronologiskt - den så kallade "allmänna linjen". Gravplatserna markerades där ofta med en uppskottad kulle och enkla träkorset. En del av gravplatserna smyckades med någon enstaka växt framför korset, ibland var hela gravkullen planterad. Att köpa växter var för många

inget alternativ. Istället fick en uppskattad växt från trädgården hemmavid ofta smycka en anhörigs grav. Av naturliga skäl tog man i första hand med sig växter som var lätta att dela eller på annat sätt möjliga att förmera.

På de mer påkostade familjegravarna kunde det finnas anordningar i gjutjärn såsom staket eller kättingar; även pollare i sten, mönsterkrattade grusytor och kanske en plantering med både rosor, perenner och lökar. För att ge gravplatsen ytterligare status kunde ett par ”sorgeträd”, träd med hängande grenverk, flankera en ofta ståtlig gravvård av sten.

När fler människor efter hand fick möjlighet att anskaffa växter för gravplatsutsmäckning hos trädgårdsmästare föll kanske valet på en rabattros eller några liljelökar. Runt förra sekelskiftet blev det också vanligare med produktion av prydnadsväxter under glas. Trädgårdsmästarna odlade mer och mer ettåriga utplanteringsväxter och dessa blev så småningom vanliga även på kyrkogårdarna.

Med tiden blev ”blomrutan” framför anordningen med de gravsattas namn mer och mer kyrkogårdsförvaltningens angelägenhet, genom avtal om gravskötsel, och från mitten av 1900-talet blir utplanteringsväxter de dominerande växterna på gravplatser. Flera kyrkogårdsförvaltningar väljer att själva producera sitt behov av utplanteringsväxter.

Många kyrkogårdar har under 1900-talet genomgått ett antal större förändringar med omläggningar och utvidgningar. Gruskvarter har lagts om till gräskvarter, omfattningshäckar och stenramar har ersatts med rygghäckar och upprätade gravrader. En strävan mot ett enklare och renare formspråk gjorde att gravvårdar och även växtmaterial under mitten av 1900-talet blir mer standardiserat.

En rationellare skötsel möjliggjordes med maskiner, vilka i sin tur krävde mer plats och färre hinder. I samband med dessa förändringar kom mycket av det äldre växtmaterialet att tas bort – i praktiken kom fleråriga växter att ersättas med utplanteringsväxter.

I nyare tid har en fortsatt rationaliserad grönyteskötsel, införandet av bevattningsslådor och säker ommontering av gravstenar påverkat gravplatsmiljön; men den kanske allra största förändringen i vår egen tid är det stora antalet gravplatser som återlämnas. Gravvårdar flyttas undan och går ibland till destruktion, andra återanvänds för nya gravplatser eller får en förnyad användning i samband med nya gravplatstyper.

Det finns också gravvårdar som klassas som kulturhistoriskt mycket värdefulla. De får i första hand behålla sin plats i gravkvarteret, i andra hand flyttas till en ny plats eller till särskilt anordnade ”stenmuséer”, så kallade lapidariumer.

Nya möjligheter med gamla växter

Våra kyrkogårdar får nu en allt större andel av bevarandevärda gravplatser och gravanordningar utan gravrättsinnehavare. Gravvårdarna blir i många fall stående glest i en ödslig gräs- eller grusyta. Här öppnas en möjlighet att samordna två av de krav som med stöd av kulturmiljölagen ställs på begravningsplatser tillkomma före 1940:

- Bevarande av återlämnade gravplatser av betydande kulturhistoriskt värde
- bevarande av äldre växtmaterial, ofta benämnt som det gröna kulturarvet.

I kyrkogårdssammanhang finns många gånger en förbisedd möjlighet att förstärka tidskänslan med ett mer tidstypiskt växtmaterial. Genom att visa exempel på äldre kyrkogårdsväxter och ge prov på hur äldre gravplanteringar kunde se ut väcker man intresse för det gröna kulturarvet. Detta gäller för övrigt inte bara återlämnade gravplatser av kulturhistoriska mått utan även äldre gravplatser med mångåriga gravskötselåtaganden. Här har församlingen möjlighet att placera ”rätt växt vid rätt sten”. Ur såväl ett historiskt som ett estetiskt/miljöskapande perspektiv kan detta skapa kulturella mervärden åt begravningsplatsen.

Med enkla medel kan också ett eget litet lokalt klonarkiv anläggas för att bevara och visa kyrkogårdens äldre växtmaterial, kanske inom ett avstenat område som i nuläget inte efterfrågas för gravsättning. Växterna som samlas här kan efter hand nyttjas för kompletteringar på olika delar av kyrkogården och på andra kyrkogårdar inom det egna pastoratet.

Många äldre växter har försvunnit ur handeln

Under 1800-talet och det tidiga 1900-talet sker en omfattande utökning av det tillgängliga växtsortimentet. Antalet arter och sorter av perenner, rosor och andra prydnadsväxter är då mycket stort. Efter andra världskriget sker en tydlig förändring då sortimenten börjar minska. Många sorter försvinner efter hand helt ur handeln.

Att en sort inte längre saluförs betyder inte att den samtidigt försvinner från trädgårdar eller kyrkogårdar. Trots alla förändringar finns flera äldre, långlivade och odlingsvärda sorter kvar än idag. På en kyrkogård kan det vara svårt att hitta uppgifter som visar när en växt en gång planterades, senaste gravsättning och gravplatsens allmänna intryck ger ändå en viss vägledning.

Perenner som funkia, iris, höstflox, daglilja och trädgårdsaurikler är bra exempel på relativt vanliga växtslag där det förr fanns stora sortiment. De kan

vara intressanta att ta vara på och återanvända på kyrkogården är. Det gäller också äldre lökväxter som tulpaner, pingst- och påskliljor. Ofta finns också kvarstående äldre rosor värda att bevara.

Hembygdsföreningar och andra som kan lokalhistoria kan ofta bidra med värdefulla upplysningar som gör det möjligt att spåra växtens ursprung och ålder. Samtidigt kan en bredare förståelse skapas för det som går att berätta om gravplatser och deras innehåll, inte bara om de personer vilkas namn står angivna på gravvårdarna.

Flytta och föröka äldre växter

Det äldre växtmaterialet är en del av kyrkogårdens kulturarv och bör behandlas som ett sådant så långt det går. Målet bör därför vara att i första hand ge en växt möjlighet att leva vidare på sin originalplats. När det inte är möjligt kan man försöka hitta en ny roll för växten inom samma kvarter eller i andra hand på någon annan äldre del av kyrkogården. En befintlig äldre växt kan få följa med när en gravvård måste flyttas. När det inte finns originalväxter kvar kan det vara intressant att återintroducera sorter som man vet en gång fanns på just den kyrkogården, i andra hand kan man välja sorter som är typiska för en viss epok, stil et cetera.

Att ta vara på och lokalt föröka enstaka växter kan många gånger ske med mycket enkla medel. Flertalet perenner går bra att dela eller helt enkelt gräva upp. Rosor däremot kan vara svårflyttade hela då det är svårt att få med ett bra rotsystem, speciellt på rabattrosor som är okulerade, förökade med vilande knoppar på en grundstam. Säkraste sättet att föröka en rabattros som inte går att flytta är att ta okuleringsris på sensommaren och låta en plantskola föröka nya exemplar. På buskrosor däremot är det ofta möjligt att ta vara på rotskott vilket är mycket enklare än att ta flytta hela plantan. Även sticklingsförökning under sommaren brukar kunna fungera.

På lök- och knölväxter finns ofta möjlighet att ta vara på sidolökar och knölar eller att helt enkelt sålla fram lökar i samband med grävning vid en gravplats. På tidigblommande blomsterlök kan det vara nödvändigt att märka ut var de växer i samband med blomningen då de snabbt vissnar ner och kan vara svåra att hitta längre fram på säsongen.

Exempel på äldre perenner på kyrkogården

Dagliljorna tillhör kyrkogårdens mest långlivade perenner. Arten gul daglilja – *Hemerocallis liloasphodelus* är kanske den vanligaste. En annan är brunröd daglilja – *Hemerocallis fulva*.

Överblommade exemplar av gul daglilja, en av de mest spridda dagliljorna i äldre trädgårdar.

Dagliljesortimentet var en gång enormt stort och därmed finns det möjligheter att hitta kvarstående äldre sorter som är borta ur handeln idag. Grönt kulturarv® har lanserat sorten 'Frösvidal', en brunröd daglilja med ursprung och historik från Närke.

Iris (Germanica-Gruppen) 'Flavescens' har odlats sedan tidigt 1800-tal. Idag är den ovanlig i handeln.

Irisläktet är en stor grupp av perenner med lång historia som trädgårdsväxt. Som så ofta är det under 1800-talet som sortimentet utökas på allvar. En av de riktigt stora sortgrupperna är trädgårdsiriser (Germanica-Gruppen). Exempel på en gammal sort som hittas på kyrkogårdar är 'Flavescens'. En småvuxen iris med flera fynd i norra Sverige är skomakariris – *Iris aphylla*. Passar utmärkt till mindre stenar och liggare.

Funkia kan nog sägas vara "kung" bland de perenner som återfinns på kyrkogården. Långlivad och konkurrenskraftig pryder den ofta sin plats även på gravplatser som lämnats utan skötsel under låg tid. Som med flertalet pe-

renngrupper finns många arter och namnsorter. Att ta vara på äldre funkior i samband med avveckling av gravplatser är ett sätt att låta äldre originalsorter få företräde före nya hybrider, vilka i sig är lätta att anskaffa men kanske aldrig odlats på kyrkogården tidigare. Klassiska arter är gravfunkia – *Hosta crispula*, höstfunkia – *Hosta lancifolia* och brokfunkia – *Hosta undulata*.

En praktfull funkia pryder här en mälarfiskares grav.

Ett släkte med flera tusen namnsorter är **höstflox** – *Phlox paniculata* (se bilden nedan till vänster). Exempel på en vanligt förekommande äldre sort är 'Rijnstroom', vilken ännu odlas och finns tillgänglig i handeln.

Phlox paniculata 'Rijnstroom' blev populär under 1900-talets första hälft och är fortfarande relativt vanlig i odling.

Kärleksörten 'Granlunda' är hittad i en skånsk trädgård med historia från 1930-talet, en av flera trädgårdsväxter som återintroducerats under varumärket Grönt kulturarv®. Foto L. Oskarsson, Pom

Grönt kulturarv®-sortimentet har hittills lanserats tre äldre höstflox: 'Alma Jansson' (1930-talet), 'Ingeborg från Nybro' (1930-talet) och 'Morfar Albert' (1920-talet).

Ska man utse vår tids allra vanligaste perenn på gravplatser så blir det nog **kärleksört** (se höger bild på föregående sida). Den planteras fortfarande mycket för sin sena och långvariga blomning. Namnsorter av kärleksört kom i svensk handel på 1940-talet, de vi ser växa på gravar är ofta planterade i relativt sen tid och har inte alltid så stark kulturhistorisk koppling. En kinesisk kärleksört – *Hylotelephium spectabile*, med känd historia från 1939, säljs i Grönt kulturarv®-sortimentet under namnet 'Granlunda'.

Om vår tids vanligaste perenn i gravplanteringar är kärleksört så är **vintergröna** – *Vinca minor* en stark kandidat till att ha varit den vanligaste historiskt sett. Vintergrönan är egentligen inte en ren perenn utan en krypande halvbuske, men den brukar räknas till perennerna i plantskolornas växtförteckningar.

På äldre fotografier ses vintergrönan ofta planterad på de kullar som lades upp över graven. Den var mycket vanlig i många trädgårdar och det var enkelt att ta med några plantor till kyrkogården. Den är ett bra exempel på hur växterna förr ofta fördes från den egna gården till gravplatsen på kyrkogården. Någon gång kunde det säkert också ske den motsatta vägen. Inventerar man växter på en kyrkogård så hittar man alltid några gravar med vintergröna.

Vintergrönan är en av de mest anspråkslösa "torpväxterna" och samtidigt en av de mest långlivade. I Norge kallas den för "gravmyrt", ett bra namn på en växt som förr varit så vanlig på kyrkogårdar.

Oftast är det äldre, inte sällan bortglömda gravplatser som är på väg att återlämnas till förvaltningen. Utanför kyrkogårdsmuren kan man ibland se bestånd vintergröna breda ut sig, speciellt om kyrkogården omges av extensivt skötta grönytor eller skogsmark. Här kan hela fält av vintergröna ha etablerats och vara under spridning. Kanske har det hela börjat med att skräp från en gravplats kastats över kyrkogårdsmuren eller att plantor spridits från kyrkogårdens egen kompost. Vintergrönan verkar i vissa fall vara kyrkogårds-sveriges oplanerade bidrag till fenomenet "invasiva arter".

Vintergröna på spridning ut från en kyrkogård. Vintergrönan verkar idag vara vanligare utanför kyrkogårdsmurarna än innanför.

Bergenia är en i sig anspråkslös växt som kan ha stora kvaliteter. Den går att odla på tunna jordlager, går bra i både sol och skugga och har små skötselkrav i övrigt. När den väl är etablerad bildar de stora och ibland lite vågiga bladen en ganska livfull grön matta med stort prydnadsvärde. Under försommaren blommar den vanligen med flockar av rosa, ibland vita eller röda blommor.

Bergenia är långlivad. Helt täta bestånd kan ibland ses täcka äldre familjegravar och ge ett näst intill exklusivt intryck. Det finns flera arter och många namnsorter i handeln, de flesta relativt nya. I Grönt kulturarv®-sortimentet finns en hjärtbergenia – *Bergenia cordifolia* 'Möja' med känd historik från 1920-talet. Troligen finns det fortfarande goda chanser att hitta flera äldre sorter av bergenia i kyrkogårdsmiljöer.

En hjärtbergenia med monumental roll på Norra kyrkogården, Stockholm.

Primulasläktet är ofta representerat på kyrkogårdar. Ibland med den vanliga gullvivan, ibland med mer sofistikerade kulturformer av trädgårdsviva och bollviva. Vivornas nätta storlek gör dem användbara på nästan vilken gravplats som helst.

En primulahybrid med ett stort antal sorter och variation när det gäller färg och form är trädgårdsaurikel – *Primula x pubescens*. Det är en mycket gammal

trädgårdsväxt, känd i odling i europeiska trädgårdar sedan 1500-talet. Former med enkla blommor i blå eller lilabruna nyanser med ljusare, ofta gult öga verkar vara vanligast på svenska kyrkogårdar.

Det finns knappast en kyrkogård där det inte växer flera olika släkten och arter av **fetbladsväxter**. Det räcker att titta på kyrkogårdsmurens krön så hittar man exempel på arter ur släkten som Sedum, Phedimus med flera. Även på gravar finns ibland fina bestånd av exempelvis kaukasiskt fetblad – *Phedimus spurius*, en fetbladsväxt som förr ofta rekommenderades till gravplantering.

Aurikler tillhör Primula-släktet och är ålderdomliga perenner som finns i många färg- och formvarianter. Här i en dubbel variant i en relativt vanlig färgkombination. Bland andra Primula-arter som trädgårdsviva och bollviva finns också en stor sortvariation.

Kaukasiskt fetblad är nära nog idealisk att använda tillsammans med låga stenar, till liggande gravvårdar och till gravplatser med påtagligt torr och solig växtmiljö.

Kyrkogårdens rosor

Rosor har precis som perenner ibland förts från den egna trädgården till en gravplats. Även i de allra enklaste trädgårdarna har det ofta funnits någon ros och då oftast någon sort ur de engångsblommande klassiska rosgrupperna Alba, Damascena, Gallica och så vidare. I kallare delar av landet har det ofta varit pimpinellrosor och fyllda former av kanelros som varit vanliga. Alla de här är buskrosor och odlades som rotäktade och var lätta att föröka med rotskott.

Strax efter sekelskiftet 1900 slår de återblommande rabattrosorna igenom med sorter ur Floribunda- och Polyantha-grupperna. Dessa rosor var förökade genom

okulering på grundstammar, de var svårare att föröka på egen hand och fick därför köpas av en trädgårdsmästare. Vissa sorter var relativt kortlivade, de strök ofta med efter en hård vinter. Kvarstående grundstammar av nyponros efter tidigare rabattrosor är inte ovanliga, de bildar spretiga buskar med krokiga taggar och med enkla vita-rosa blommor som blommar några få dagar.

Under 1900-talet kom allt fler rosor in även på kyrkogårdens allmänna ytor, i häckar och i prydnadsplanteringar. Typiska rosor för friväxande häckar var sorter ur Rugosa-Gruppen.

'Pink Grootendorst', en rugosahybrid från 1923, här som friväxande rygghäck. Rosor som blommar på årsskott är mest lämpade till rygghäckar då de snabbt kommer i blomning efter en tillbakaskärning.

Det finns fortfarande goda möjligheter att hitta bevarandevärda äldre rosor på gravplatser. Det finns också ett relativt stort sortiment av äldre rossorter i handeln, så här finns en god möjlighet att göra ett tidstypiskt sortval.

'Maiden's Blush' är ett bra exempel på en kär buskros som flyttats med till kyrkogården. Fleråriga trädgårdsväxter som var möjliga att föröka genom delning, sidolökar eller rotskott var naturliga val för plantering vid gravplatser.

Exempel på klassiska historiska rosor, det vill säga rosor med härkomst 1800-talet eller tidigare, som varit vanliga på kyrkogårdar är 'Alba Maxima' (Alba-Gruppen), 'Maiden's Blush' (Alba-Gruppen) och 'Officinalis' (Gallica-Gruppen).

"Finlands vita ros", 'Husmoderrose', 'Double Pink' med flera småblommiga och småbladiga pimpinellrosor ur Spinosissima-Gruppen kan också hittas

kvarstående på äldre gravar. Det finns anledning att tro att de förr var betydligt vanligare på våra kyrkogårdar. De hade en stor folklig spridning och odlades ofta även vid de allra enklaste trädgårdarna vid torp och backstugor – även i nordligaste Sverige. På grund av benägenheten att sprida sig med rotskott var de lätta att ta med till kyrkogården, troligen blev det med tiden också orsaken till att de kom att röjas bort.

Rosor av det här slaget passar särskilt bra vid de allra enklaste gravvårdarna och vid enkla träkors. Omgivna av klippt gräs går det att hålla rotskotten under kontroll. En odlingsvärd ros ur den här gruppen i Grönt kulturarv®-sortimentet är 'Valdemarsvik'. Sorten har en känd historia i Östergötland från tidigt 1900-tal. De vita, välfyllda blommorna är mycket regntåliga och dess goda egenskaper har gjort att den också fått status som E-planta.

Floribundarosen 'Rödhätte', under tidigt 1900-tal den mest sålda rabattrosen. Den fick stor spridning även på kyrkogårdar.

Exempel på en äldre rabattros som har haft stor användning på kyrkogårdar är den klasblommiga 'Rödhätte' i Floribunda-Gruppen. 'Rödhätte' fick ett stort genomslag när den lanserades 1912. Den är för gruppen ovanligt långlivad och tålig. Förmodligen är det den äldre rossort som man hittar flest originalplantor av på äldre gravar.

Den något mörkare och mer fyllda efterföljaren 'Joseph Guy' (1928) hittas också ibland. 'Frau Astrid Späth' är ett ljusrosa alternativ från 1930.

Polyantha-Gruppen är en grupp av rabattrosor som liknar den föregående men där blommorna är små men desto fler i stora flockar. Flera sorter är utmärkta även till mindre gravvårdar. 'Katarina Zeimet' (1901), 'Ellen Poulsen' (1911) och 'Mrs. R.M. Finch' (1923) är sådana exempel. 'Orange Triumph' (1937) är en något yngre polyantharos som hör hemma vid lite större gravvårdar.

dar och gravanordningar i mer funktionalistisk stil. Flera originalplanteringar från mitten av 1900-talet visar att den är tålig, frisk och långlivad.

Välkända 'The Fairy' är en ros ur samma sortgrupp. Den förädlades på 1930-talet men fick sitt genomslag långt senare. Lanserad i Sverige på 1960-talet, blir den från 1980-talet och framåt mycket använd i offentlig miljö. Den ger trots sin ålder tydliga associationer till moderna trädgårdar och är olämplig i ett kulturhistoriskt sammanhang.

Runt förra sekelskiftet förädlas många nya sorter av vresrosor (Rugosa-Gruppen). Mest spridd blev den röda, fyllda 'Hansa' (1905). Sorterna 'E.J. Grootendorst' (1918) och 'Pink Grootendorst' (1923) är fortfarande relativt vanliga på kyrkogårdar. De har ofta använts till friväxande rygghäckar, men även för att flankera gravvårdar. Vresroshybrider som dessa har haft särskilt stor betydelse för trädgårdar och kyrkogårdar i norra Sverige.

Bergrosen *Rosa pendulina* på en jämtländsk kyrkogård. Är "snäll" att jobba med då den nästan helt saknar taggar.

Den mycket härdiga bergrosen – *Rosa pendulina* lanserades i Sverige redan på 1830-talet. På grund av sin härdighet blev den med tiden en uppskattad ros för friväxande häckar och för större gravplatser i norra Sverige.

Ormbunkar

Ormbunkar är relativt vanliga på kyrkogårdar, ofta vid äldre gravvårdar. Det rör sig då nästan alltid om storsvuxna arter som strutbräken – *Matteuccia struthiopteris* eller träjon – *Dryopteris filix-mas*.

Strutbräken är förra sekelskiftets klassiska ormbunke och den var särskilt uppskattad i nationalromantiska miljöer. Den är lätt att känna igen med sin lite strama, upprätta strutform och med de karaktäristiska bruna sporkammarna i "strutens" mitt. En uppenbar nackdel är att den revar ut kraftigt och kan vara svår att hålla på plats om det inte finns stenramar eller liknande.

Ormbunkar blev runt förra sekelskiftet mycket använda för gravplantering, främst vid lite större gravvårdar och på gravplatser med mer påkostade gravanordningar. Vanligast var strutbräken men även träjon (bilden) har kommit till användning.

Träjon – *Dryopteris filix-mas* är då ett bättre alternativ. Den är tolerant för olika jordar, håller sig grön långt in på senhösten och bildar täta ruggar som inte sprider sig som strutbräken. Även träjon har en historia som trädgårdsväxt men ibland har den nog kommit in på egen hand och därefter blivit vårdad som trädgårdsväxt. Både träjon och strutbräken är vilda svenska arter. En släkting till träjon, raggräjon – *Dryopteris affinis* är ett intressant alternativ då den tillhör de ormbunkar som tål mest sol. Ormbunkarna är särskilt vackra att placera vid gravvårdar av mörka material.

Lök- och knölväxter

På många kyrkogårdar hittas välkända och lättspridda lökväxter som rysk blåstjärna – *Scilla siberica* och vårstjärna – *Scilla forbesii*. De dyker upp lite här och var och det är inte alltid lätt att avgöra var de ursprungligen planterats. Ofta har de spridit sig via rygghäckar och grusytor till omgivande gravplatser.

Brandliljor utanför en östgötsk kyrkogård. Det är en gammal trädgårdsväxt som man kan hitta i alla delar av landet, ofta i övergivna trädgårdar där den tillhör de kulturväxter som överlever längst.

Påsk- och pingstliljor är välkända och långlivade lökväxter. Exempel på äldre sorter är fylld påsklilja – *Narcissus pseudonarcissus* 'Telamonus Plenus'/'Van Sion', och pingstliljorna – *Narcissus poeticus* 'Actaea' och 'Recurvus'.

Kvarstående äldre typer av **tulpaner** är särskilt värdefulla att ta vara på då dessa sorter kan vara omöjliga att hitta i handeln idag. Tulpansortimentet är väldigt stort och nya sorter har lanserats kontinuerligt under flera hundra år. Det är ofta mycket svårt att sortbestämma och datera dem. Lökväxter har ofta följt med vid rensning av blomrutor och hamnat i gamla lövhögar eller utanför kyrkogårdsmuren där de sedan levt vidare.

Vedartat växtmaterial

På mer monumentala och påkostade gravplatser kan det finnas äldre exemplar av "sorgeträd", det vill säga hängformer av bland annat björk, alm, ask, bok och prydnadsapel. De har utgjort ett karaktäristiskt inslag på kyrkogårdar sedan 1800-talet och gör så än idag, inte minst på större, stadsnära begravningsplatser. Almar och askar är tyvärr i flera fall under avveckling på grund av sjukdomar, därför är det ännu viktigare att värna de växtslag och enskilda individer som fortfarande fungerar.

Urvalet är inte så stort men ett par möjliga nyare ersättningsträd för de klassiska hängaskarna och hängalmarna finns i form av hängande avenbok – *Carpinus betulus* 'Pendula' och hänggråal – *Alnus incana* 'Pendula'.

På gravplatser ser man ibland även andra prydnadsträd som stamsyrener. Bland syrenerna är äldre exemplar intressanta då det även där funnits ett mycket stort sortiment som delvis försvunnit ur handeln. Runt sekelskiftet 1900 var sortimentet som störst.

Ett speciellt kapitel är buxbom i äldre omfattningshäckar: kan även finnas i form av flankerande klot, koner och kuber vid gravvårdar. Intresset för buxbom minskade efter larm om att allvarliga buxbomssjukdomar drabbade södra Sverige.

Trots detta, eller kanske på grund av, finns ändå anledning att värna det speciella gröna kulturarv som buxbom utgör. Finns det fina friska buxbomsplanter på kyrkogården är det värt ett försök att föröka dessa hellre än att köpa in nytt material med osäker sjukdomsstatus. Buxbom är lätt men lite tidsödande att sticklingsföröka.

Att identifiera äldre växter

Det kan vara svårt att avgöra i vilken mån en växt är gammal eller att försöka hitta dess originalnamn. Pom (Programmet för odlad mångfald) är ett nationellt program för att inventera, samla in och bevara äldre trädgårdsväxter. Växterna samlas i en nationell genbank på Alnarp och i genbankens lokala klonarkiv runt om i landet. Odlingsvärda växter ur samlingarna görs tillgängliga i handeln under märkningen Grönt kulturarv®.

Pom har genom sitt inventeringsarbete samlat på sig mycket kunskap om det äldre prydnadsväxsortimentet. Det finns möjlighet att via Pom få hjälp med en första identifiering. Samtidigt kan det också ge ytterligare information till Poms arbete med att samla fakta om kulturväxternas spridning och användning i kyrkogårdsmiljöer. Kontakta Henrik Morin, henrik.morin@slu.se, om du har sådana frågor.

VÄXTER SOM NÄMNS I TEXTEN

Perenner

Hjärtbergenia *Bergenia cordifolia* 'Möja'
Gul daglilja *Hemerocallis liloasphodelus*
Brunröd daglilja *Hemerocallis fulva* 'Frösvidal'
Gravfunkia *Hosta crispula*
Höstfunkia *Hosta lancifolia*
Brokfunkia *Hosta undulata*
Kinesisk kärleksört *Hylotelephium spectabile* 'Granlunda'
Skomakariris *Iris aphylla*
Trädgårdsiris *Iris germanica* 'Flavescens'
Kaukasiskt fetblad *Phedimus spurius*
Höstflox *Phlox paniculata* 'Rijnstroom'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Alma Jansson'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Ingeborg från Nybro'
Höstflox *Phlox paniculata* 'Morfar Albert'
Trädgårdsaurikel *Primula x pubescens* 'Exhibition Blue'
Vintergröna *Vinca minor*

Rosor

'Alba Maxima' (Alba-Gruppen)
'Maiden's Blush' (Alba-Gruppen)
'Officinalis' apotekarros (Gallica-Gruppen)
'Hansa' (Rugosa-Gruppen)
'F.J. Grootendorst' (Rugosa-Gruppen)
'Pink Grootendorst' (Rugosa-Gruppen)
'Plena' (Spinossissima-Gruppen)
'Husmoderrose' (Spinossissima-Gruppen)
'Double Pink' (Spinossissima-Gruppen)
'Valdemarsvik' E (Spinossissima-Gruppen)
'Frau Astrid Späth' (Floribunda-Gruppen)
'Joseph Guy' (Floribunda-Gruppen)
'Rödhätte' (Floribunda-Gruppen)
'Ellen Poulsen' (Polyantha-Gruppen)
'Katarina Zeimet' (Polyantha-Gruppen)
'Mrs. R.M. Finch' (Polyantha-Gruppen)

'Orange Triumph' (Polyantha-Gruppen)
Bergros *Rosa pendulina*

Ormbunkar

Strutbräken *Matteuccia struthiopteris*
Träjon *Dryopteris filix-mas*
Raggträjon *Dryopteris affinis*

Lökväxter

Vårstjärna *Scilla forbesii*
Rysk blåstjärna *Scilla siberica*
Fylld påsklilja *Narcissus pseudonarcissus* 'Telamonus Plenus'/'Van Sion'
Pingstlilja *Narcissus poeticus* 'Actaea'
Pingstlilja *Narcissus poeticus* 'Recurvus'

Buskar och träd

Tårbjörk *Betula pendula* 'Youngii'
Hängalm *Ulmus glabra* 'Camperdownii'
Hängask *Fraxinus excelsior*
Hängbok *Fagus sylvatica* 'Pendula'
Hängapel *Malus domestica* 'Pendula' m.fl.
Hänggråal *Alnus incana* 'Pendula'
Hängavenbok *Carpinus betulus* 'Pendula'
Syren *Syringa vulgaris* 'Mme Lemoine', 'Michel Buchner', 'Andenken
an Ludwig Späth' m.fl.

PROGRAMMET FÖR ODLAD MÅNGFALD, POM

Pom är Sveriges nationella insats för att långsiktigt bevara och nyttja våra kulturväxter och deras vilda släktingar. Övervägande delen av alla växter Pom arbetar med är äldre trädgårdsväxter såsom perenner, rosor, lök- och knölväxter, frukt, bär, träd, buskar, fleråriga grönsaker, humle samt krukväxter. Flertalet är gamla sorter som sedan länge är borta ur handeln men som levt kvar i äldre privatträdgårdar, i herrgårdspark, på ödetomter, i stads- och sjukhuspark, vid järnvägsstationer, på kyrkogårdar och så vidare.

Mellan 2002 och 2010 genomförde Pom tillsammans med frivilliga inventörer en riksomfattande fältinventering av det svenska arvet av äldre kulturväxter. Grunden till inventeringen var publika aktiviteter i form av upprop med namn som Rosuppropet, Perennuppropet och så vidare. Via uppropen kom ett stort antal tips om växter in från allmänheten, hembygdsföreningar och från yrkesverksamma inom park och trädgård.

Särskilt intressanta växter samlades in och 2011 startade arbetet med utvärdering och urval av det insamlade växtmaterialet. Av ett mycket stort antal registrerade och dokumenterade växter valdes cirka 2 200 ut för långsiktigt bevarande. Växterna samlas i Nationella genbanken på Alnarp, vilken invigdes 2016. Samlingen i genbanken är inte statisk utan kan även fortsättningsvis utökas när nya, särskilt intressanta växtfynd dyker upp.

För att ge så många som möjligt tillfälle att på nära håll uppleva växterna i den trakt de hör hemma, etableras från och med 2016 också lokala klonarkiv runt om i landet. Dessa kommer att finnas vid friluftsmuseer, botaniska trädgårdar och liknande platser, gärna i äldre kulturmiljöer där det är naturligt att visa en äldre bebyggelsemiljö. En viktig funktion är också att fungera som backup till genbankens samling. De redan etablerade klonarkiv för frukt som finns sedan många år ingår också som en del i detta.

Årligen görs ett urval av växter i samlingen tillgängliga i handeln via svenska produktionsplantkolor. Arbetet med att återföra odlingsvärda och historiskt intressanta sorter till vår tids trädgårdar, parker och kyrkogårdar är en av Poms och genbankens huvuduppgifter. Växterna lanseras och saluförs under märkningen Grönt kulturarv®.

Pom har liksom nationella genbanken sin bas på Sveriges lantbruksuniversitet, Alnarp. Pom är organiserat i ett nätverk med representanter från myndigheter, Svenska kyrkans arbetsgivarorganisation, botaniska trädgårdar, friluftsmuseer, föreningar och trädgårdsnäringen.

Läs mer om Pom och Nationella genbanken på www.slu.se/pom

Lagstiftning gällande kyrkliga kulturminnen Kulturmiljölagen (1988:950)

Kulturmiljölagen (KML) syftar till att försäkra nuvarande och kommande generationer tillgång till en mångfald av kulturmiljöer. Den som planerar och utför ett arbete ska se till att skador på kulturmiljön undviks eller begränsas (1 kap. 1§).

Förvaltaren av ett kyrkligt kulturminne har ett mer preciserat ansvar enligt kulturmiljölagens fjärde kapitel, bland annat gällande

- vård och underhåll
- att hålla förteckning och förvara inventarier väl
- samt att söka tillstånd för väsentliga ändringar och vissa typer av åtgärder

Riksantikvarieämbetet är den myndighet som har vägledningsansvar för kulturmiljölagen. Under år 2022 arbetar myndigheten med en ny vägledning för kyrkliga kulturminnen: Föreskrift, Allmänna råd och vägledning till 4 kap. Kulturmiljölagen (KML). Den ska bland annat innehålla ett tydliggörande av begreppet fast anordning, tydliggörande av vissa relationer mellan begravningslagens paragrafer och kulturmiljölagen, ett tydliggörande av begreppet väsentlig ändring på en begravningsplats, samt vård- och underhållsplanens innehåll och syfte.

Generellt gäller att länsstyrelsen alltid ska kontaktas inför ändringar på kyrkogården som kan påverka de kulturhistoriska värdena. Detta gäller även vid förfrågan om borttagande av enskilda gravanordningar. Länsstyrelsen avgör vid ansökan om det är en tillståndspliktig åtgärd eller inte.

Vårdplikt enligt KML

I kulturmiljölagens fjärde kapitlet finns bestämmelser om kyrkliga kulturminnen. Där slås det fast att kyrkobyggnader, kyrkotomter samt begravningsplatser skall vårdas och underhållas så att *deras kulturhistoriska värde inte minskas och deras utseende och karaktär inte förvarnas* (4 kap. 2§, 11§). Bestämmelserna om begravningsplatser omfattar också vegetation, fasta anordningar som

murar och portaler och sådana byggnader på begravningsplatsen som inte är kyrkobyggnader (4 kap. 12§).

Inventarier av kulturhistoriskt värde, som hör till kyrkobyggnad eller annan kyrklig byggnad, kyrkotomt eller begravningsplats, skall förvaras och vårdas väl (4 kap. 6§).

Riksantikvarieämbetet vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen

Tillämpning av 4 kap. 11§

Att vårda och underhålla en begravningsplats så att dess kulturhistoriska värden inte minskar innebär att bevara den gestalt, struktur och det innehåll som begravningsplatsen har samt den spegling av samhällsstrukturen som kan avläsas. Beroende på karaktärsdrag, samt historiskt och miljömässigt sammanhang, varierar de kulturhistoriska värdena från objekt till objekt. För att kunna bevara begravningsplatsens kulturhistoriska värden bör en kulturhistorisk inventering och dokumentation genomföras där värdena definieras och beskrivs.

Tillämpning av 4 kap. 6§

Vilka typer av föremål som kan vara aktuella att ta upp i församlingens inventarieförteckning ges exempel på i Förordningen om kulturminnen m. m. (1988:1188) »... äldre skrudar, rökelsekar, kärl, böcker, altartavlor, kors och krucifix, dopfuntar, andra målningar och konstarbeten, avlatsskrin, förvaringskistor, fattigbössor, ljuskronor och ljusstakar, epitafier, vapensköldar, banér, sorgfanor, vapen, rustningar, votivskepp, kyrkklockor, musikinstrument *samt vissa äldre gravvårdar*«.

Tillståndsplikt enligt KML

I kulturmiljölagen står det att kyrkotomter och begravningsplatser som anlagts före utgången av år 1939 samt dess byggnader, fasta anordningar och vegetation inte på något väsentligt sätt får ändras utan tillstånd av länsstyrelsen. För befintliga byggnader och fasta anordningar på en begravningsplats gäller att de inte heller får rivas utan tillstånd (4 kap. 3§, 13§). Det krävs alltid tillstånd för utvidgning av kyrkotomten eller begravningsplatsen samt för uppförande eller väsentlig ändring av byggnader, murar, portaler, andra fasta anordningar och vegetation samt för ändring av medveten gestaltning av vegetationen (4 kap. 3§).

Länsstyrelsen får ställa de villkor för tillståndet som är skäligen med hänsyn till de förhållanden som föranleder ändringen. Villkoren får avse hur ändringen ska utföras och den dokumentation som behövs (4 kap. 3§, 13§).

Tillståndsplikten kan också beröra begravningsplatser som anlagts efter utgången av år 1939 som ligger invid en kyrkobyggnad som uppförts dessförinnan eller har ett högt kulturhistoriskt värde, om länsstyrelsen beslutar det (4 kap. 14§).

För föremål som är upptagna i inventarieförteckningen krävs tillstånd från länsstyrelsen för att avyttra det, avföra det från inventarieförteckningen, reparera, ändra eller flytta det från den plats där det sedan gammalt hör hemma (4 kap. 9§).

Sedvanliga underhållsarbeten eller brådskande reparationsåtgärder får utföras utan tillstånd. Sådana åtgärder skall utföras med material och metoder som är lämpliga med hänsyn till byggnadens eller anläggningens kulturhistoriska värde (4 kap. 5§).

Riksantikvarieämbetets vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen

Tillämpning av 4 kap. 3§

Det grundläggande kravet för tillståndsplikt är att åtgärden i fråga medför en väsentlig ändring. Det är inte ändringens fysiska omfattning som avgör om den är väsentlig, utan dess påverkan på kulturhistoriska värden. Bestämmelserna bör läsas tillsammans med 4 kap. 5 §, som rör reparations- och underhållsarbeten som inte är tillståndspliktiga.

En kyrkotomt som tillkommit före 1940 och som därefter utvidgats omfattas i sin helhet av bestämmelserna om tillståndsprövning för ändring. Vissa kyrkotomter tillkomna efter 1940 omfattas också av tillståndsplikt. Även då det gäller dessa yngre kyrkotomter bör samma princip tillämpas.

Till väsentlig ändring av kyrkotomter bör även räknas

- borttagande av växtlighet, exempelvis trädfällning,
- borttagande av staket,
- ändring av ytmaterial på gångstråk,
- att tillfoga eller ändra fast konstnärlig utsmyckning,

- anläggande eller ändring av belysning,
- andra ingrepp i kyrkotomt är uppförande av nya byggnader, anläggande av vägar eller väsentlig nyplantering av växtlighet.

Tillämpning av 4 kap. 13§

Begravningsplatsen bör i sin helhet omfattas av bestämmelserna om tillståndsplikt för ändring. Åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan kan vara tillståndspliktiga. För att länsstyrelsen ska kunna ta ställning till sådana åtgärders påverkan på begravningsplatsens kulturhistoriska värden ska de ingå i en långsiktig vård- och underhållsplan över vilken länsstyrelsen ges möjlighet att yttra sig.

Till väsentlig ändring av begravningsplatser räknas

- konstnärlig utsmyckning,
- anläggande av lapidarium,
- anläggande eller förändring av minneslund, askgravlund, askgravplatser eller liknande,
- ändring av markbehandling och vegetation samt tillgänglighetsanpassning kan vara tillståndspliktigt och får avgöras från fall till fall.

Åtgärder som i sig själva inte är väsentliga men som får betydelse för anläggningens helhetsverkan kan vara tillståndspliktiga, såsom

- upprepat borttagande av till exempel gravramar, häckar och staket,
- igenläggning av hela eller delar av gravkvarter med till exempel gräs,
- åtgärder på träd och annan växtlighet är andra sådana exempel.
Tillstånd krävs även för
- att riva eller väsentligt ändra befintlig byggnad det vill säga att bygga om, bygga

till eller på annat sätt ändra exteriör på befintlig byggnad men även att ändra, riva eller flytta befintliga byggnader så att helhetskaraktären påverkas.

- arbeten som berör inredning och konstnärlig utsmyckning i ceremonirum och andra inomhusutrymmen som är tillgängliga för allmänheten i den mån de berör kulturhistoriska värden. Avsikten med denna tillståndsprövning är att värna begravningsplatsens helhetsgestaltning samtidigt som funktionella aspekter beaktas.
- att uppföra ny fast anordning eller riva eller väsentligt ändra fast anordning vilket kan beröra permanenta eller tillfälliga fasta anordningar som till exempel hägnader, dammar, skulpturer, skyltar, belysning, träd och buskar samt gravanordningar som tillfallit upplåtaren.

Tillämpning av 4 kap. 5§

Till underhåll räknas inte åtgärder som tillför en byggnad eller anläggning nya egenskaper, till exempel ny färgtyp eller kulör, eller funktioner.

Begreppet fast anordning

Till fasta anordningar på en begravningsplats hör murar, portaler, fasta hägnader, staket, häckar, träd, dammar och andra anordningar för utsmyckning av begravningsplatsen. Begreppet omfattar även gravanordningar som tillfallit upplåtaren (*Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen Kyrkliga kulturminnen (4 kap. 1–18 §§)*).

Ingripande för att åstadkomma rättelse

I 4 kap. 17§ kulturmiljölagen finns också en bestämmelse om ingripande från länsstyrelsen för att säkerställa efterlevnaden av föreskrifter och beslut. Länsstyrelsen har rätt att förelägga den som är ansvarig för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne att vidta rättelse eller avbryta pågående åtgärder. Ett föreläggande får förenas med vite. Länsstyrelsen har också rätt att hos Kronofogdemyndigheten begära särskild handräckning enligt lagen (1990:746) om betalningsföreläggande och

handräckning mot den som ansvarar för förvaltningen av ett kyrkligt kulturminne.

Plan- och bygglag (2010:900)

Ärenden som faller utanför den statliga tillsynen genom kulturmiljölagen regleras via Plan- och bygglagen. Enligt 6 kap. i Plan- och byggförordning (2011:338) krävs bygglov för att uppföra byggnader inom begravningsplatsen eller göra tillbyggnader. Det krävs också bygglov för att anordna en ny begravningsplats eller i väsentlig grad ändra den befintliga.

Begravningslagen (1990:1144)

I begravningslagens sjunde kapitel finns vissa bestämmelser om begravningsplatsens gravanordningar.

En gravanordning får inte föras bort från en gravplats utan upplåtarens medgivande, oavsett vem som är gravrättsinnehavare (7 kap. 28§, 35§). Efter att gravrätten upphört och gravrättsinnehavaren meddelats tillfaller gravrätten upplåtaren. Om en gravanordning av kulturhistoriskt värde har tillfallit upplåtaren ska den i första hand lämnas kvar på den ursprungliga gravplatsen. Om gravanordningen ändå måste föras bort från gravplatsen, ska den åter ställas upp inom begravningsplatsen eller på någon annan lämplig och därtill avsedd plats. I paragrafen där detta regleras finns också en hänvisning till kulturmiljölagen för ytterligare föreskrifter om hänsyn till kulturmiljöarbetets intressen (7 kap. 37§).

Upplåtaren kan bestämma om en så kallad begränsad gravrätt som avser bestämmelser över gravanordningens utseende och beskaffenhet, samt gravplatsens utsmyckning och ordnande i övrigt. Vid upplåtelse av en begränsad gravrätt ska upplåtaren ha ansvar för att gravplatsen hålls i ordnat och värdigt skick (7 kap. 8§).

Begravningslagen och kulturmiljölagen gäller parallellt

Det finns ingen myndighet som har vägledningsansvar för begravningslagen, medan Riksantikvarieämbetet vägleder om kulturmiljölagen.

Begravningslagen tar inte över kulturmiljölagen. Det som är tillåtet enligt begravningslagen kan vara förbjudet eller tillståndspliktigt enligt kulturmiljölagen. Att 7 kap. 20§ begravningslagen i vissa fall ger huvudmannen rätt att ta bort gravvård på återlämnad gravrätt innebär inte att denna möjlighet samtidigt finns enligt 4 kap. 13§ kulturmiljölagen.

Möjligheter att genomföra åtgärder utan medgivande av gravrättsinnehavare med återopande av exempelvis arbetsmiljöskydd innebär inte per automatik att åtgärden kan genomföras enligt kulturmiljölagen.

Åtgärder som riskerar att minska eller förvanska kulturhistoriska värden är tillståndspliktiga enligt kulturmiljölagen. Borttagning av fast anordning är alltid tillståndspliktig.

Borttagande av gravanordningar?

Det är framförallt i hanteringen av begravningsplatsens gravanordningar som ett förtydligande av begravningslagen och kulturmiljölagen behövs. I kulturmiljölagen förekommer inte benämningarna gravanordning och gravvård, vilket har lett till att det har debatterats huruvida borttagande av gravanordningar räknas som väsentlig ändring, och därmed utgör en tillståndspliktig åtgärd, eller inte. Däremot förekommer begreppen fasta anordningar och kyrkliga inventarier i kulturmiljölagen, och båda dessa begrepp kan innefatta gravanordningar.

Gravanordningar som tillfallit upplåtaren och bedöms ha ett kulturhistoriskt värde bör enligt Riksantikvarieämbetets vägledning för tillämpning av kulturmiljölagen räknas som fast anordning på begravningsplats. Till en gravanordning räknas enligt begravningslagen gravvårdar och andra gravöverbyggnader, stenramar, staket eller liknande anordningar på en gravplats.

Kulturmiljöförordning (1988:1188) anger att vissa äldre gravvårdar kan räknas som kyrkligt inventarium och tas upp i församlingens inventarieförteckning. De äldre gravvårdar som kan komma ifråga som kyrkliga inventarier är musealt uppställda eller monterade gravstenar eller löst placerade sådana i kyrkobyggnaden eller på kyrkogården (Vägledning för tillämpning av Kulturminneslagen Kyrkliga kulturminnen (4 kap. 1–18 §§)).

I ett par rättsfall har Förvaltningsrätten i Malmö och Göteborg de senaste åren gjort följande bedömningar gällande tillståndsplikt för borttagande av gravanordningar:

- Skrivningen »om gravanordningar måste tas bort« i 7 kap. 37§ begravningslagen innebär inte att det finns en skyldighet eller oinskränkt rättighet att ta bort gravanordningen. Tvärtom

måste huvudmannen för begravningsverksamheten, i förvaltningen av begravningsplatsen och vid tillämpningen av begravningslagens bestämmelser, samtidigt ta hänsyn till regleringar enligt annan lagstiftning.

- Då gravanordningarna utgör själva stommen i begravningsplatsernas kulturhistoriska värde är det omöjligt att skilja ut dem från andra kulturhistoriska värden som avses i 4 kap. 1 § kulturmiljölagen. Om så vore fallet skulle syftet med bestämmelserna i 4 kap. kulturmiljölagen om skydd av kulturhistoriska värden på bland annat begravningsplatser inte kunna upprätthållas.
- Det är framför allt gravvårdarna tillsammans som bidrar till kyrkogården som en värdefull kulturmiljö och det är viktigt att mångfalden av gravvårdar bevaras. Borttagande av gravvårdar som inte pekats ut som kulturhistoriskt värdefulla kan därmed utgöra en väsentlig ändring av begravningsplatsen i den mening som avses i 4 kap. 13 § första stycket i kulturmiljölagen och kräver tillstånd från länsstyrelsen.
- De kumulativa effekterna av borttaganden av gravanordningar på begravningsplatser som omfattas av skyddsbestämmelserna i 4 kap. kulturmiljölagen måste kunna beaktas vid bedömning av vilka åtgärder som är tillståndspliktiga enligt 4 kap. 13 § kulturmiljölagen.
- Bedömningen av om en viss åtgärd är tillståndspliktig enligt kulturmiljölagen påverkas inte av om det finns en gravrättsinnehavare för den aktuella gravplatsen eller om den återlämnats till upplåtaren.
- Det krävs starka skäl för att motivera förlusten av kulturvärde som borttagande skulle leda till. Finns inte starka skäl får länsstyrelsen inte lämna tillstånd.

